

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

Əlyazması hüququnda

Qocayev Sahib Elçin oğlunun

**“Azərbaycan iqtisadiyyatının şaxələndirilməsi və
modernləşdirilməsində bank vasitəçiliyinin inkişafı
problemləri”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: - 060403 Maliyyə

İxtisaslaşma: - Bank işi

Elmi rəhbər:

i.e.d.prof. M.M..Bağırov

Magistr proqramının rəhbəri:

i.e.n,dos. Z.H.İbrahimov

Kafedra müdiri:

i.e.d.prof. Ələkbərov Ə.Ə.

BAKI-2018

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
I FƏSİL. Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının modernləşdirilməsi və şaxələndirilməsi siyasətinin iqtisadi əsasları.....	7
1.1Azərbaycan Respublikasının mövcud iqtisadiyyatının şaxələndirilməsi və modernləşdirilməsində bank vasitəçiliyinin inkişafının nəzəri -konseptual əsasları.....	7
1.2Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının şaxələndirilməsi və modernləşdirilməsinin bank sisteminin vasitəçilik əməliyyatlarının əsas xarakteristikaları.....	14
1.3.İqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və modernləşdirilməsində bank vasitəçiliyi mexanizmində dünya təcrübəsi.....	24
II FƏSİL.İqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və modernləşdirilməsinin ölkə iqtisadiyyatındakı rolunun müasir vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi.....	31
2.1. İqtisadiyyatın modernləşdirməsinin və şaxələndirilməsinin iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsinə təsiri istiqamətlərinin təhlili.....	31
2.2. İqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və modernləşdirilməsinin bank vasitəçiliyi ilə yenidən təşkilinin təhlili.....	41
2.3. İqtisadiyyatda mövcud olan elektron pul kütləsinin ölkə iqtisadiyyatının modernləşdirilməsinə təsirinin qiymətləndirilməsi.....	50
III FƏSİL.İqtisadiyyatın inkişafının şaxələndirilməsi və modernləşdirilməsində maliyyə vasitəçiliyinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	67
3.1. Müasir iqtisadi şəraitində iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və modernləşdirilməsinin təkmilləşdirilməsi yolları.....	67
3.2. Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının inkişafı və modernləşdirilməsində bank vasitəçiliyinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	73
Nəticə və təkliflər.....	86
İstifadə olunmuş ədəbiyyat.....	90
Резюме	
Summary	

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Məlum olduğu kimi banklar öz fəaliyyətlərində tarixən formalaşmış özünəməxsus xüsusiyyətlərə və mühüm əhəmiyyətə malik əməliyyatları yerinə yetirirlər: fiziki və hüquqi şəxslərin kreditləşdirilməsi, kassa və hesablaşma əməliyyatları, investisiyaların həyata keçirilməsi və s. Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının modernləşdirilməsi və şaxələndirilməsi mərhələsində banklar qeyd olunanlardan əlavə vasitəçilik əməliyyatlarını da icra etməyə başlamışlar. Mahiyyət etibarilə vasitəçilik əməliyyatları da digər əməliyyatlar kimi banka mənfəət gətirən əməliyyatlardır. Lakin digər əməliyyatlardan fərqli olaraq vasitəçilik əməliyyatlarında yalnız iki tərəf deyil, əlavə olaraq digər fiziki və ya hüquqi şəxslər iştirak edirlər. Vasitəçilik əməliyyatları öz mahiyyətinə görə həm bankların, həm də müştərilərin mühüm maraq dairəsindədir. Buna səbəb aşağıdakılardır:

- vasitəçilik əməliyyatları əvvəlcədən təklif olunmuş xidmətlər əsasında qurulur və tənzimlənir, vasitəçilik əməliyyatlarının təqdim olunma qaydası, artıq onların konkret olaraq təklif olunduğu məqamda bank tərəfindən işlənmiş olur;
- bir çox hallarda ənənəvi əməliyyatlardan fərqli olaraq banklar tərəfindən həyata keçirilən vasitəçilik əməliyyatları müştərinin tələbatına daha çox uyğun gəlir;
- vasitəçilik əməliyyatlarının inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar bankın bu əməliyyatlara meyilli olması onun müştəri dairəsini genişləndirir;
- vasitəçilik əməliyyatları öz mahiyyətinə görə ənənəvi əməliyyatların bir çox növlərini özündə birləşdirir ki, bu da həm kommersiya bankının universallığını təmin edir, həm də bank risklərinin diversifikasiyasına imkan yaradır;
- vasitəçilik əməliyyatlarının kompleks xarakteri ilə bağlı bütövlükdə bank fəaliyyətinin səmərəliliyi yüksəlir, nəticədə fəaliyyətdən əldə olunan gəlirin məbləği artır;
- bir çox hallarda vasitəçilik əməliyyatlarının artırılması bankların fəaliyyətində yeni xidmət və fəaliyyət sahələrinin yaranmasını şərtləndirir.

Bir qayda olaraq kommersiya banklarının vasitəçilik əməliyyatları sırasında daha çox lizinq, faktoring və forfeyting, həmçinin trast əməliyyatları fərqləndirilir. Araşdırmalar aydın göstərir ki, postsovet illərində Azərbaycanda kommersiya banklarının vasitəçilik əməliyyatları sahəsindəki fəaliyyətinin ən inkişaf etmiş istiqaməti məhz lizinq fəaliyyətidir. Biz də vasitəçilik əməliyyatlarının həm nəzəri əhəmiyyətindən, həm də Azərbaycandakı praktiki reallıqlardan irəli gələrək tədqiqatımızda vasitəçilik əməliyyatları məhz bu istiqamətlərinə, onların da arasında konkret olaraq lizinq fəaliyyətinə üstünlük vermişik.

Problemin öyrənilməsi vəziyyəti. Azərbaycanın maliyyə-iqtisadçı alimlərinin, bank-maliyyə vasitəçiliyi sahəsinin tədqiqatçılarının bir çox nümayəndələrinin problemə müxtəlif istiqamətlərdən səmərəli yanaşmaları və adekvatlığı problemlərinin nəzəri, metodoloji və praktiki cəhətləri Z.Ə. Səmədzadə, A.F. Abbasov, Ş.Ə. Abdullayev, B.X. Ataşov, D.A. Bağırov, M.M. Bağırov, I.V. Əhmədov, M.X. Həsənlı, M.C. Hüseynov, H.A. Xəlillov, S.M. Məmmədov, Z.M. Məmmədov, M.M. Sadıqov, S.V. Salahov, R.A. Bəşirov, X.Ə. Hüseynov və Azərbaycanın bir sıra iqtisadçı alimləri, Appel Cerald, Appel Marvin, Arnold Qlen, S.N. Babiçev, E.F. Jukov, Коноплева Е.Е., А.А. Labzenko, О.І. Lavruşin, В.В. Maslennikov, Н.А. Попов, V.K. Sənçaqov, E.B. Серова, А.П. Тулупникова və başqa xarici ölkə alimləri tərəfindən tədqiq edilmişdir. Onlar iqtisadiyyatın inkişafının şaxələndirilməsi və modernləşdirilməsində bank vasitəçiliyi sisteminin formalaşması, iqtisadi tələblərinə uyğun inkişafının müxtəlif cəhətlərini araşdırmışlar.

Tədqiqatın məqsədi – Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan Respublikasının mövcud iqtisadiyyatının şaxələndirilməsi və modernləşdirilməsində bank vasitəçiliyinin inkişaf etdirilməsinə dair təklif və tövsiyələr hazırlamaqdır.

Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı əsas vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir:

- iqtisadiyyatın inkişafının şaxələndirilməsi və modernləşdirilməsində bank vasitəçiliyi sisteminin təşəkkülünün nəzəri-metodoloji problemlərinin, iqtisadi inkişaf tələblərinə müvafiq milli bank sisteminin formalaşmasının konseptual

aspektlərinin tədqiqi;

-bank fəaliyyətinin vasitəçilik əməliyyatlarının xüsusiyyətləri və səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi;

-Azərbaycanda bank sisteminin müasir vəziyyətinin təhlili və inkişaf meyillərinin müəyyənləşdirilməsi;

-Azərbaycan iqtisadiyyatın inkişafının şaxələndirilməsi və modernləşdirilməsinin mövcud vəziyyətini təhlil etmək;

- iqtisadiyyatın inkişafının şaxələndirilməsi və modernləşdirilməsində bank vasitəçiliyinin təsirinin qiymətləndirilməsi;

- bank vasitəçiliyi fəaliyyətinin tənzimlənməsi sisteminin səmərəliliyinin yüksəldilməsi,

- vasitəli bank sisteminin və iqtisadi sahənin inkişafı imkanlarının aşkar edilməsi, perspektivlərinin müəyyən olunması.

- **Tədqiqatın obyekt** - Azərbaycan Respublikası ərazisindəki bankların vasitəçilik əməliyyatlarıdır.

- **Tədqiqatın predmeti** - bazar münasibətləri şəraitində bankların vasitəçilik fəaliyyəti, iqtisadi meyarları baxımından bank vasitəçilik əməliyyatlarının miqyası və səmərəliliyini şərtləndirən meyllər, qanunauyğunluqlar, səmərəliliyinin yüksəldilməsi imkanlarını müəyyən edən amillərdir.

- **Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları.** Nəzəri əsas kimi ölkəmizin və xarici ölkələrin iqtisadçı alimlərinin bank fəaliyyətinin dayanıqlığı, iqtisadi və ərzaq təhlükəsizliyi problemlərinə dair tədqiqatları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və qərarları, Milli Məclisin qəbul etdiyi qanunlar, Nazirlər Kabinetinin qərarları, qanunvericilik aktları, Mərkəzi Bankın qərarları və normativ sənədləri götürülmüşdür.

Tədqiqat prosesində sistemli təhlil, məqsədli proqram, normativ və bir sıra digər iqtisadi-statistik üsullardan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazasını - Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının, Dövlət Statistika Komitəsinin, Maliyyə və İqtisadi İnkişaf Nazirliklərinin, Azərbaycan Banklar Assosiasiyasının, müvafiq elmi-tədqiqat institutlarının məlumatları təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

-Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının modernləşdirilməsi və şaxələndirilməsi siyasətinin nəzəri və iqtisadi əsaslarının kompleks şəkildə tədqiq olunması;

Azərbaycan Respublikasının mövcud iqtisadiyyatının şaxələndirilməsi və modernləşdirilməsində bank vasitəçiliyinin inkişafının nəzəri-konseptual əsaslarının elmi metodik ədəbiyyatda qoyuluşunun müfəssəl şəkildə araşdırılması;

Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının şaxələndirilməsi və modernləşdirilməsinin bank sisteminin vasitəçilik əməliyyatlarının əsas xarakteristikaları və müasir vəziyyətinin statistik məlumatlara dayanaraq araşdırılması;

İqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və modernləşdirilməsində bank vasitəçiliyi mexanizmində dünya təcrübəsi və təkmilləşdirilməsi mexanizmlərinin təhlili;

Tədqiqatın təcrübi əhəmiyyəti. Dissertasiyada əsaslandırılan nəzəri-metodiki müddəalar və təcrübi tövsiyələr bank vasitəçiliyinin səmərəliliyi və vasitəçiliyin milli bank sisteminin tələblərinə uyğunluğunu qiymətləndirmək, müvafiq tənzimləmə və nəzarət mexanizmini təkmilləşdirmək istiqamətində prosesləri sürətləndirməyə imkan verir.

Tədqiqatın nəticələrinin tətbiqi - əsas nəzəri müddəalar və dissertasiyanın nəticələrinə dair 1 məqalə və 1 teziz cap olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu və həcmi. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL. Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının modernləşdirilməsi və saxələndirilməsi siyasətinin iqtisadi əsasları.

1.1. Azərbaycan Respublikasının mövcud iqtisadiyyatının saxələndirilməsi və modernləşdirilməsində bank vasitəçiliyinin inkişafının nəzəri-konseptual əsasları.

Bazar iqtisadiyyat sahəsinə dair bazar rejiminin birinci həlqəsi sərbəst bank şirkətlərinin kompleksindən təşkil edilmişdir. Bu komplekslərin təməli universal kommersiya banklarından ibarətdir. Modern bank rejimi istənilən tərəqqi etmiş ölkənin maddi təsərrüfatının əsas sektoru hesab olunur. İqtisadi yaşamın əsasını təşkil etməklə, istehsalçıların məşğuliyyət sahələrinə servis etməklə banklar sənaye ilə alış-veriş, kənd təsərrüfatı ilə nəqliyyat və inşaat arasında, iqtisadiyyatla insanlar arasındakı münasibətlərə servis edirlər. Banklar istənilən bir iqtisadi ərazinin və ya dövlətin atributu sayılmır. Onların işlədiyi sektorun coğrafi, ənənəvi hüudları mövcud deyil, bankın gördüyü işlər demək olar ki, qlobal ölçüdədir. Modern ölkələrdə banklar ayrı-ayrı prosedurlar həyata keçirirlər. Bu banklar ancaq pul sirkulyasiyasını və kredit əlaqələrini yerinə yetirmir.

Bankların sayəsində iqtisadiyyatın maliyyələşdirilməsi, əmniyyət prosedurları, sənədlərin ticarəti, bir sıra durumlarda vasitəçilik prosedurları və mülkün idarə edilməsi müşahidə olunur. Banklar tövsiyələr verir, iqtisadi tərəqqi planlarının müzakirəsi zamanı nümayəndəlik edir. Ümumiyyətcə isə, bazar iqtisadiyyatında bankların gördüyü işləri maliyyə vasitəçiliyi olaraq qəbul etmək mümkündür.

Maliyyə vasitəçiliyinin əhəmiyyəti müstəqil valyutanın borcverənlərdən borcalanlara yönləndirilməsində vasitəçilikdən təşkil olunub. Banklardan əlavə bazarlarda valyutanın yerdəyişməsini başqa maliyyə-kredit təşkilatları da təmin, misal üçün, investisiya təsisatları, əmniyyət müəssisələri, broker və diller şirkətləri və s. Ancaq ödənilməli olan pul kapitalar bazarının amilləri kimi bankları başqa maliyyə vasitəçilərindən ayıran iki əlamət vardır. I əlamət - banklar üçün borc məsuliyyətləri ilə qarşılıqlı yerdəyişmə mümkündür. Onlar özlərinin borc

məsuliyyətlərini yerləşdirib valyuta cəzb edir və onları başqaları hesabına buraxılan borc məsuliyyətlərinə və sənədlərə istiqamətləndirir.

II əlamət- bankları səlahiyyətli və fiziki kəslər hədəflədiyi borcun miqdarı qəti təyin edilmiş tələbsiz məsuliyyətlərin təsdiqlənməsi ayırd edir. Məsəl üçün, alıcıların pullarını hesablara yatırıqda, depozit sertifikatlarını hazırladıqda və verdikdə və s. İkinci əlamət bankları ayrı-ayrı investisiya təsisatlarından seçir. Sonuncular öz səhmlərini xaric etməklə pul ötürür. Borcun miqdarı mütləq şəkildə təyin edilmiş məsuliyyətlər banklar üçün çox təhlükəlidir, ona görə ki, bazarın nə durumunda olmasına baxmayaraq bütöv məbləğdə verilməlidirlər. İnvestisiya müəssisəsi isə fəal və passivlərinin məbləğinin yenisi ilə əvəz olunmasıyla əlaqədar bütün təhlükələri öz səhmdarları arasında paylaşdırır. Nəticədə, maliyyə vasitəçiliyinin əhəmiyyəti maliyyə şərtlərinin, məsəl üçün, əmanətçilərə satılması, o cümlədən qazanılan məbləğin işgüzarların, daşınmaz mülk sahiblərinin şərtləri ilə investisiya edilməsi hadisəsidir. Bu hadisə iqtisadi rejimdə təhlükə və qeyri-müəyyənlik səviyyəsini və gerçək % normasını və kapitalın məbləğini azaldır ki, beləliklə investisiyaların tutumu çoxalır və yaşam səviyyəsi artır.

Bankların maliyyə vasitəçiləri kimi etdikləri fəal servislər, məhsullar, servislər və maliyyə investisiyalarına görə verilməli olan pulun təşkilinə qulluq edir ki, nəticədə tədavül sektorunun təməl forması olaraq özünü göstərir. Kommersiya bankları bir çox funksiya yerinə yetirən təşkilatlardır, onlar alıcılarına hərtərəfli maliyyə servisləri göstərir. Nəticədə onlar müəyyən qədər vəzifələr icra edən peşəkar maliyyə-kredit təşkilatlarından seçilir. Kommersiya bankların əsas vəzifəsi, yığımları olan fərdi şəxslərin qarşılaşdığı təhlükənin azalmasından təşkil edilmişdir.

Kommersiya bankların ən çox gördüyü işlərin özəlliyi işin gerçək cəzb edilmiş vəsaitlər əhatəsində təşkil olunmasıdır. Kommersiya bankı başqa bankların hesablarına nağdsız ödənişlər yatıra, başqa banklara kreditlər verə, nağd formada öz müxbir hesablarındakı qalan pay dairəsində məbləğ əldə bilər. Onda mövcud olan sərvətlərdən də çox tutumda alıcıların hesablaşma hesablarında valyutasını müstəqil

olaraq yaratmaq potensialı qısıtlıdır. Gerçək şəkildə cəzb edilmiş sərvətlər əhatəsində iş görmək belə mənə verir ki, kommersiya bankı ancaq öz sərvətləri ilə kredit yatırımları arasında miqdarca müvafiqliyi yox, eyni zamanda bank fəallarının tipinin səfərbər olunmuş sərvətlərin özəlliyinə müvafiqliyinə yiyələnməlidir. Sözügedən ilk öncə ikisinin də zaman intervalına xasdır. Əgər bank resursları xüsusilə az zaman ərzində şərtli olaraq əmanətlər formasında cəzb edirsə, onları xüsusilə çox zaman ərzində borclara istiqamətləndirirsə, onda öz məsuliyyətlərinə görə onun davamlı hesablaşmaq bacarığı, başqa sözlə likvidliyi riskə atılmış olur. Bank aktivlərində çox dərəcəli təhlükəli borcların həddən artıq mövcudluğu sərvətlərinin kompleks tutumunda özəl kapitalın əsas kütləsinin çoxaldılmasını istəyir. Bank aktivlərinin və passivlərinin standartlarının təyin olunması, onların prosedurlarının nizamlanması zamanı qeydə alınmalıdır. Bu və ya başqa xüsusi bank prosedurlarının təmin edilməsi potensialı, bank passivlərinin strukturu ilə təyin edilir. Bu səbəbdən də, bu prosedurların tələblərini və onları təmin edən banklara qoyulan şərtləri tərtib etdikdə əvvəlcə fikrimizi uyğun passivlərin təşəkkülü bazasına toplamalıyıq. Gerçək cəzb edilmiş sərvətlər əhatəsində bank təyin edilmiş iqtisadi standartlara əməl etməklə öz fəal prosedurlarının ayırd edilməsində azad hüquqa sahibdir. Yəni, fəal prosedurların tutumunu inzibati metodlarla qarşısını almaq olmaz. Belə qarşı qoyulmalar həmişəlik, fəvqəladə əhəmiyyət kəsb edir. Onların hər zaman həyata keçirilməsi bankın gördüyü işlərin kommersiya özəlliklərinə zərər verir və bu səbəbdən də həm də restriksiya məzmunlu nizamlamada bu cür özəlliyin iqtisadi tədbirlərə verilməsi daha doğrudur. Gerçək şəkildə cəzb olunmuş sərvətlər əhatəsində fəaliyyət göstərmək prinsipi bankın kommersiya işlərinin əsası kimi onun şərtlərinin hamısına yenilik gətirir.

Kommersiya banklarının daşdığı vəzifəyə fərqli cür baxış açıları vardır. Onlardan lap çox nəzərə çarpanlatı qeyd edək: Prof. O.İ.Lavruşin kommersiya banklarının vəzifələrini təyin etmək üçün aşağıdakı meyillərdə analizlərin edilməsini mütləq hesab edir :

- makrosəviyyədə (bank ilə xalq təsərrüfatı sektorlarının münasibəti);

- yeganə fond kimi bankın özünün mövqeyindən;
- bankın pul-kredit institutu kimi funksiyalar yerinə yetirməsi mövqeyindən.

Bu nöqteyi-nəzərdən O.İ.Lavruşin hesabına kommertiya banklarının aşağıdakı vəzifələri təyin edilir :

Müstəqil formada valyutanın akkumulyasiyası vəzifəsi. Bu vəzifənin tipik özəllikləri ondan təşkil edilmişdir ki:

- bank sif digərlərinə aid həmişəlik olmayan istifadə edilməyən müstəqil formalı valyutanı yığır;
- yığılmış valyuta bankın tələbatları üçün yox, digərlərinin tələbatlarını ödəmək üçün faydalanılır;
- yığılmış və təkrarən paylaşdırılmış valyutaya sahiblik səlahiyyəti banka yox, bankın müştərilərinə məxsus olur;
- müstəqil formada valyutanın yığılması bankın mühüm vəzifəsinə çevrilir və bu vəzifənin yerinə yetirilməsi üçün lisenziya istənilir.
- vəsait sirkulyasiyasının nizamlanması işi.

Banklar ayrı-ayrı təsərrüfat amillərinin valyutalarının sirkulyasiya etdiyi mərkəzlər kimi işləyirlər. Hesablaşmalar rejimi vasitəsilə kredit götürənlər mübadilə, vəsait və kapitalın sirkulyasiyasını təmin etmək potensialına sahibdirlər. Pul sirkulyasiyasının nizamlanması ödəniş mexanizmlərinin emissiyası, ayrı-ayrı istehsal amillərinin tələbatlarına əsasən kreditləşdirilməsi, təsərrüfat sektorlarına və insanlara toplu şəkildə servislərin edilməsi köməyi ilə də təmin edilir. Buradan qənaətə gələ bilərik ki, kommertiya banklarının bu vəzifəsi sif vəsait-kredit institutu olaraq bank prosedurları sayılan prosedurlar şəbəkəsi hesabına gerçəkləşdirilir.

Vasitəçilik vəzifəsi-bankların sözügedən vəzifəsi onların ancaq hesablaşma-ödəniş prosedurlarında vasitəçilik işləri ilə əlaqəliliyi ilə qane olmur, o cümlədən bankın yeganə təsərrüfat amili kimi bütün prosedurlarının toplusuna aid olunur.

Prof. Y.F.Jukov kommertiya banklarının işlərinin təməlini əhatələyən dörd mühüm vəzifəni ayırd edirdi :

- qısamüddətlik müstəqil valyutanın cəzb edilməsi və tətbiqi;
- kredit prosedurlarında vasitəçilik;
- hesablaşma-ödəniş prosedurlarında vasitəçilik;
- ödəniş mexanizmlərinin meydana gəlməsi.

Bütün komməriya bankı işlədikdə öz valyutası üzrə işləyir, çox sonradan isə işçi sahəsi böyüdükcə artıq valyutaya olan ehtiyacı özünə cəzb etməklə qarşılayır. Buna görə banklar kredit götürənlərə fərqli cəlbedici faizlər üzrə əmanətlər və hesablar sunurlar. Son olaraq bankın kompleks kapitalında cəzb edilmiş valyutanın əsas kütləsi çoxalaraq 80 faiz olur. Bu vəzifəni tətbiq edərkən banklar borcalan kimi çıxış edirlər. Müstəqil valyutanı cəzb etməklə banklar bu valyutanı özlərində saxlamır, kreditlər verməklə sənədlər götürməklə iqtisadiyyata xərcləyirlər.

Kredit prosedurlarında vasitəçilik vəzifəsi iqtisadi ehtiyacdan yaranmışdır. Nəticədə, xeyli durumlarda valyuta bir neçə iqtisadi amillərdə toplanır, onlara gerçək ehtiyac isə başqa amillərlə təşəkkül edir. Bu qeyri-bərabərliyi nəzəri olaraq belə ləğv etmək olar ki, birinci amillər topladıqları müstəqil valyutanı ikincilərə kredit formasında müvəqqəti versin, ancaq bütün iqtisadi amillər arasında dəyər və zaman nöqtəyi-nəzərindən sırf bir-birinə müvafiq olan formaları aşkar etmək yetəri qədər çətin mövzudur. Bu zaman komməriya bankları vasitəçi rolunda özünü göstərərək qısamüddətlik müstəqil valyuta yığır və tələbatı olan amillərə zəruri dəyərdə və istənilən vaxt ərzində kreditə verir. Son dövrlərdə ölkə iqtisadiyyatında bankların kredit yatırımlarının sektoru əsasında quruluşu genişlənmiş və iqtisadiyyatın fərqli sektorlarında kredit yatırımlarının tutumu strateji səviyyədə çoxalmışdır. (Cədvəl 1.1)

Hesablaşma-ödəniş prosedurlarında vasitəçilik vəzifəsi komməriya bankının vəsait yatırımlarını təmin edərkən gerçəkləşir. Bu vəzifənin olmasının təsirliliyinə əyani nümunə kimi qeyri-nağd hesablaşmaların əsas kütləsinin fasiləsiz olaraq çoxalmasını qeyd etmək olar.

Ödəniş mexanizmlərinin əmələ gəlməsi vəzifəsi qızıl vəsaitlərin dövriyyəni tərk etməsi və kredit vəsaitlərin əmələ gəlməsi ilə əlaqədardır . Kommersiya bankları çeklər, veksellər, plastik kartlar, bank hesabları yaratmaqla nağdsız sirkulyasiyanın tutum miqdarını böyüdür, bu isə banknot emissiyasının nisbətən sərhəd çərçivəsinə salınmasının yol açır.

Kredit qoyuluşlarının sahələr üzrə strukturu, mln.manat Cədvəl 1.1

	<i>illər</i>								
	<i>2005</i>	<i>2010</i>	<i>2011</i>	<i>2012</i>	<i>2013</i>	<i>2014</i>	<i>2015</i>	<i>2016</i>	<i>2017 (01.07.17)</i>
Real sektora kredit qoyuluşu									
CƏMİ	1441.0	9163.4	9850.3	12243.7	15422.9	18542.6	21730.4	16444.6	12860.8
o cümlədən: vaxtı keçmiş kredit	68.2	492.9	633.8	748.8	792.8	976.3	1508.5	1472.6	1812.8
xüsusi çəkisi, %-lə	4.7	5.4	6.4	6.1	5.1	5.3	6.9	9.0	14.1
Ticarət və xidmət sektoru, cəmi	361.0	2206.8	2744.4	2649.3	2219.9	2680.7	3158.0	2467.0	2162.1
xüsusi çəkisi, %-lə	25.1	24.1	27.9	21.6	14.4	14.5	14.5	15.0	16.8
Energetika, kimya və təbii ehtiyatlar sektoru, cəmi	181.4	984.0	289.7	396.7	288.2	195.8	316.5	596.2	382.1
xüsusi çəkisi, %-lə	12.6	10.7	2.9	3.2	1.9	1.1	1.5	3.6	3.0
Kənd təsərrüfatı və emal, cəmi	97.6	441.3	466.7	546.2	733.3	847.3	508.1	441.3	451.8
xüsusi çəkisi, %-lə	6.8	4.8	4.7	4.5	4.8	4.6	2.3	2.7	3.5
İnşaat və əmlak, cəmi	82.2	660.6	875.3	1270.3	2362.6	2555.1	3063.2	1908.6	620.8
xüsusi çəkisi, %-lə	5.7	7.2	8.9	10.4	15.3	13.8	14.1	11.6	4.8
Sənaye və istehsal sektoru, cəmi	83.3	682.4	582.9	1297.6	1516.4	2027.8	1948.3	1265.6	639.0
xüsusi çəkisi, %-lə	5.8	7.4	5.9	10.6	9.8	10.9	9.0	7.7	5.0
Nəqliyyat və	128.2	454.4	409.7	429.1	506.0	736.0	1465.6	1271.1	1059.3

rabitə, cəmi									
xüsusi çəkisi, %-lə	8.9	5.0	4.2	3.5	3.3	4.0	6.7	7.7	8.2
Ev təsərrüfatların a, cəmi	389.2	2700.8	3315.0	4316.7	6214.7	7731.8	8383.6	5858.7	4965.9
xüsusi çəkisi, %-lə	27.0	29.5	33.7	35.3	40.3	44.0	38.6	35.6	38.6
o cümlədən, daşınmaz əmlakın tikintisinə və alınmasına (ipoteka krediti daxil olmaqla, cəmi		401.4	575.8	703.7	890.8	1219.1	1542.4	1703.5	1718.6
xüsusi çəkisi, %-lə		4.4	5.8	5.7	5.8	6.6	7.1	10.4	13.4
İctimai təşkilatlara verilmiş kreditlər, cəmi	0.5	0.7	1.0	0.6	6.1	3.9	14.6	25.6	28.9
xüsusi çəkisi, %-lə	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.1	0.2	0.2
Hökumət idarəetmə, cəmi	8.2	1.0	1.0	0.5	1.2	0.9	0.5	0.9	0.7
xüsusi çəkisi, %-lə	0.6	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
Digər sektorlar, cəmi	11.6	46.0	46.8	17.2	233.7	231.2	259.4	198.1	157.0
xüsusi çəkisi, %-lə	0.8	0.5	0.5	0.1	1.5	1.2	1.2	1.1	1.2
Akreditivlər üzrə, cəmi	1.2	430.8	419.9	480.9	492.5	464.2	934.6	837.3	561.7
xüsusi çəkisi, %-lə	0.1	4.7	4.3	3.9	3.2	2.6	4.3	5.1	4.4
Zəmanətlər üzrə, cəmi	4.6	44.1	49.1	44.1	39.8	61.5	134.8	82.3	5.1
xüsusi çəkisi, %-lə	0.3	0.5	0.5	0.4	0.3	0.3	0.6	0.5	0.0
Faktoring əməliyyatları, cəmi	20.1	7.7	2.8	43.2	3.1	2.2	5.5	7.0	4.8
xüsusi çəkisi, %-lə	1.4	0.1	0.0	0.4	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
Overdraft, cəmi	3.6	9.9	12.2	2.3	12.8	27.8	29.1	12.3	8.7

xüsusi çəkisi, %-lə	0.2	0.1	0.1	0.0	0.1	0.2	0.1	0.1	0.1
Maliyyə sektoruna kredit qoyuluşu	45.8	146.3	1764	176.1	247.2	274.6	383.3	493.8	229.6

Mənbə: AMB Statistik Büttelen, N 07, 2017 s. 19, 20.

Tütünnink A.V. və Turbanov A.V. banklarının iqtisadi vəzifələrini aşağıdakı şəkildə təyin edir :

- kredit vəsaitlərin emissiyası;
- paylaşdırma vəzifəsi;
- hesablama vəzifəsi;
- monitorinq vəzifəsi;
- maliyyə vasitəçiliyi:

Sadalanınların hamısını sistemləşdirib qənaətə gəlmək olar ki, banklar öz işlədikləri dövr ərzində xüsusilə aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirirlər:

- qısamüddətlik müstəqil valyutaların səfərbər olunması və onların kapitala yerdəyişməsi;
- ölkənin, fərqli mülkiyyət şəklində şirkət və qurumların, səlahiyyətli şəxslərin , insanlar arasından müxtəlif şəxslərin kreditləşdirilməsi;
- kredit vəsaitlərin tədiyyəsi;
- təsərrüfat sahələrində hesablasmaların və ödəmələrin təmin edilməsi;
- emissiya-təsisçilik vəzifəsinin yerinə yetirilməsi;
- borcalanlara kassa-hesablama servisi;
- tövsiyələr, iqtisadi və maliyyə informasiyalarının çatdırılması.

1.2 Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının şaxələndirilməsi və modernləşdirilməsinin bank sisteminin vasitəçilik əməliyyatlarının əsas xarakteristikaları.

Məna baxımından vasitəçilik prosedurları da başqa prosedurlar kimi banka qazanc verən prosedurlardır. Amma başqa prosedurlardan fərqlənərək vasitəçilik prosedurlarında təkcə iki tərəf yox, bunlarla yanaşı başqa fiziki və yaxud səlahiyyətli şəxslər nümayəndəlik edirlər.

Vasitəçilik prosedurları öz anlamına görə bankların, eyni zamanda borc alanların xüsusi diqqət çərçivəsindədir. Bunun səbəbi aşağıdakılardan ibarətdir:

- vasitəçilik prosedurları öncədən göstərilmiş servislər üzrə yaradılır və nizamlanır. Nəticədə vasitəçilik prosedurlarının sunulma forması, onların dəqiq olaraq tövsiyə edildiyi anda bank hesabına yerinə yetirilmiş olur;

- əksər durumlarda banklar hesabına təmin edilən vasitəçilik prosedurları, milli prosedurlardan fərqlənərək borcalanların ehtiyaclarına daha müvafiq olur;

- vasitəçilik prosedurlarının tərəqqi etdirilməsi ilə bağlı olaraq bankın bu prosedurlara marağı olan alıcı sahəsi böyüyür;

- vasitəçilik prosedurları öz anlamı baxımından milli prosedurların əksər çeşidlərini sintezləyir ki, nəticədə bu kommertiya bankının universallığını həyata keçirir, eyni zamanda bank təhlükəsinin diversifikasiyasına şərait yaradır;

- vasitəçilik prosedurlarının ümumi tipi ilə əlaqədar olaraq tamamilə bankın gördüyü işlərin əlverişliliyi çoxalır, son olaraq görülən işlər hesabına qazanılan gəlirin miqdarı çoxalır;

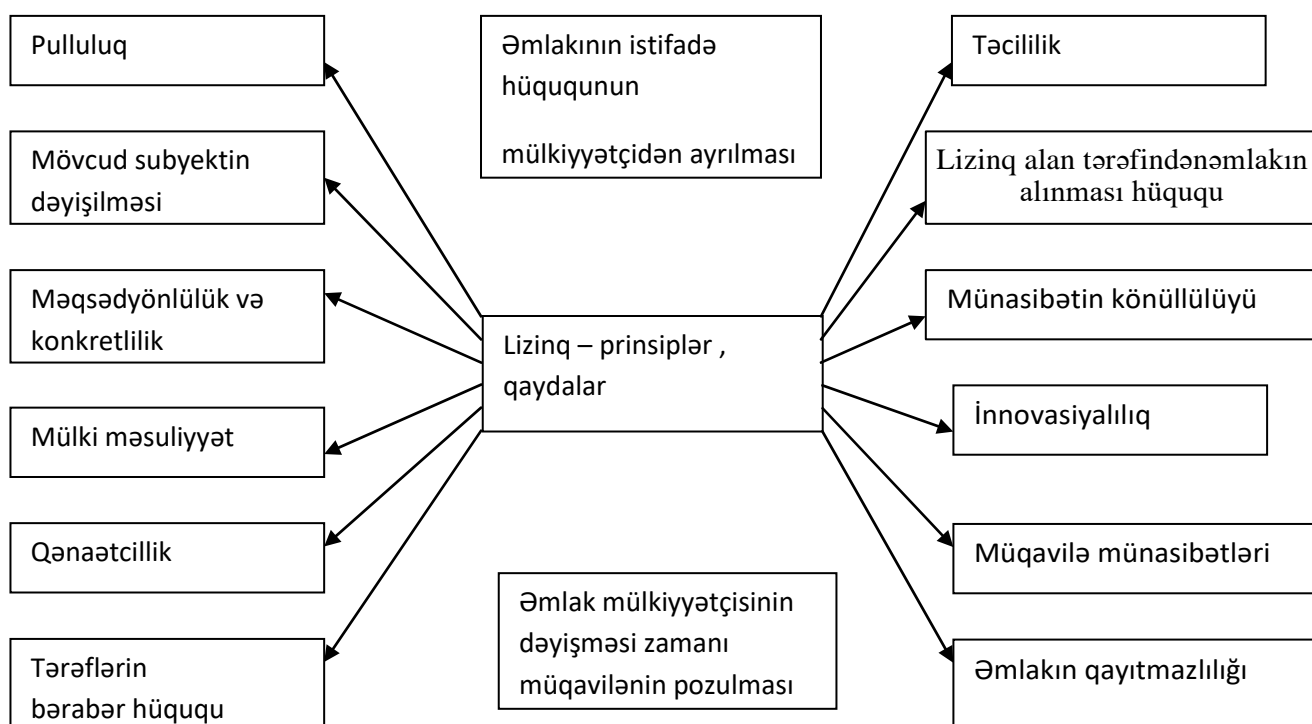
- əksər durumlarda vasitəçilik prosedurlarının çoxaldılması bankların gördüyü işlərdə təzə servis və işçi sektorları meyillərinin əmələ gəlməsini əsaslandırır.

Kommertiya banklarının vasitəçilik prosedurları arasında maliyyə servisləri mühüm mövqe tutur. Sözügedən servislərə lizinq, forfeytinq, trast prosedurları aiddir. Sözügedən maliyyə servisləri məhz bank proseduru sayılmır. Həmin prosedurların ilk öncə kredit verən sahəsi olmayan peşəkar qurumlar – lizinq, trast kompaniyaları təşkil edilir. Banka görə sözügedən servislər komission-vasitəçilik proseduru sayılır. Nəticədə, bu əməliyyatlardan qazanc faiz şəklində yox, komission haqqı şəklində əldə edilir. Bu prosedur zamanı lizinq istisna rol oynayır. Sözügedən prosedura

əsasən qazanc lizinq ödənişi şəklində qəbul edilir və onu hər hansı anlamda fəal prosedurlara daxil etmək mümkündür. Lizinq-dünya ölkələrində əsas vəsaitlərin maliyyələşmə mənbəyi kimi lizinqdən olduqca geniş istifadə olunur. Belə ki, hazırda sahibkarlar üçün bank kreditlərinin əlçatan olmaması, kredit faizlərinin yüksək olması və ya lazımi avadanlığı əldə etməyin çətin olması kimi hallarda lizinq məqsədəuyğun maliyyələşmə vasitəsi kimi önə çıxmaqdadır. Əksər dünya ölkələrində lizinq iqtisadiyyata kapital yatırımı vasitəsi kimi geniş vüsət almışdır. Statistik göstəricilərə görə iqtisadiyyata investisiya qoyuluşunun 40-45 faizi lizinq yolu ilə reallaşır. Orta sahibkarlıq və kiçik subyektlər tərəfindən qısa müddət ərzində daha çox maliyyə sərf etmədən əsas vəsaitlərin yenilənməsi imkanı lizinqin əsas üstünlüyüdür. Lizinq yolu ilə sənaye inkişafının dəstəklənməsi, kiçik və orta miqyaslı sənaye müəssisələrinin fəaliyyətinin sağlamlaşdırılması Rusiya, Türkiyə və Avropa İttifaqına üzv dövlətlərdə geniş tətbiq olunmaqdadır. 2016-cı ildə aparılan araşdırmaya əsasən lizinq metodu Avropa İttifaqında fəaliyyət göstərən kiçik və orta miqyaslı müəssisələrin 40%-nin əsas xarici maliyyələşmə mənbəyi olmuşdur. Bu tədqiqatda ikinci yeri isə bank kreditləri tutur”.

Sxem 1.1

Lizinq münasibətlərinin əsas prinsipləri və xüsusiyyətləri

Maliyyələşdirmə vasitəsi kimi lizinq – nəqliyyat vasitələri, avadanlıq, maşın və digər əmlak növləri almaq üçün istifadə edilir. Sənədli icazə verənlər avadanlığı alır və ondan istifadə etmək üçün müəssisələrə verirlər. Bunun əvəzində lizinq alan lizinq verənə faiz də daxil olmaqla daimi olaraq müəyyən dövrü ödənişlər edir. Vaxt bitdikdə, təchizat şirkətin mülkiyyətinə verilir və yaxud bütöv amortizasiyaya uğrayaraq məhv olur və yaxud III bir nəfərə satılır.

Lizinqin bir investisiya vasitəsi şəklində getdikcə inkişafı nəticəsində sığorta şirkətləri və banklar da lizinq münasibətlərinə daxil olurlar ki, nəticədə lizinqin tələbləri tərəflərin hamısı üçün olduqca əlverişli və sərfəli olur.

“Azərbaycan Respublikasının “İcarə haqqında” Qanununun 1-ci maddəsində qeyd edildiyi kimi (30 aprel 1992-ci il) icarə fiziki və hüquqi şəxslərin, dövlətin əmlakına, torpaq sahəsinə, həmçinin bu və ya digər təbii resurslara (ehtiyatlara) müəyyən saziş-müqavilə əsasında, tərəflər arasında razılaşdırılmış müvafiq ödəniş etməklə onlardan müvəqqəti istifadə hüququnu əldə etməkdir.”

İcarə - müqavilə olmaqla onun vasitəsilə əmlakın mülkiyyətçisi olan icarəyəverən həmin mülkü icarəçiyə müvəqqəti, tərəflər arasında müəyyən edilmiş, razılaşdırılmış müddət və ödəniş əsasında istifadəyə verir.

Lizinq daşınan və daşınmayan əmlakın müəyyən müddət və maliyyə kompensasiyası əsasında icarəyə verilməsidir. Lizin icarəyə götürənə əmlakdan istifadə və onu idarə etmək hüququ verir.

Bu proses daha çox üçtərəfli kompleks münasibətlərdən ibarət olur. Bu münasibətlərdə lizinq şirkəti obyektin, məsələn avadanlığın istehsalçısı və ondan istifadədə maraqlı olan hüquqi və ya fiziki şəxs arasında vasitəçi kimi çıxış edir.

Qeyd edildiyi kimi lizinq dedikdə obyektin icarədə maraqlı olan şirkət və ya fiziki şəxsin qısamüddətli və ya uzun müddətli mülkiyyətinə və istifadəsinə verilməsi başa düşülür. Lizinqdə üç tərəfin iştirakı münasibətləri formalaşdırır. Əmlakı lizinqə

(icarəyə) verən şəxs onu bu prosesə hazırlamaq üçün mülkiyyət hüququ əldə etməlidir ki, bu da lizinqin əsas cəhətlərindəndir. Əgər lizinqə verilən əmlak artıq lizinq verənin mülkiyyətindədirsə, əmələ gələn hüquq münasibəti icarə kimi qiymətləndiriləcəkdir. Lizinqin xüsusiyyətlərindən biri də lizinq alanın alqı-satqı müqaviləsi üzrə tələblərinin birbaşa əmlakın satıcısına qarşı irəli sürülməsi hüququna malik olmasıdır.

“Azərbaycan Respublikasının Mülki qanunvericiliyinin 747-2-ci maddəsində qeyd edilir ki, ölkəmizin nizamnamələrinə görə müstəqil mülki sirkulyasiyadan təcrid edilmiş və yaxud mülki sirkulyasiyasına sərhədlər qoyulmuş obyektlər çıxılmaq şərti ilə, qanunvericiliklə təyin edilmiş sinif əsasında vacib vəsaitə aid olan hər hansı daşınar və ya daşınmaz əşyalar lizinqə verilə bilər”. Mülki dövriyyədən çıxarılmış, yaxud mülki dövriyyəsi məhdudlaşdırılmış əşyalar (odlu silah, narkotik vasitələr və s.) lizinqə verilə bilməz. əsas vəsaitlərə binalar, qurğular, ötürücü vasitələr, avadanlıq, ölçü cihazları, hesablama texnikası, nəqliyyat vasitələri, alətlər, istehsal və təsərrüfat ləvazimatı, işçi və məhsuldar heyvanlar, çoxillik əkmələr, torpaq sahələri aiddir.

Lizinq sazişinə əsasən sənədli icazə verən icazə alana lazımlı mülkü satıcıdan mülkiyyət səlahiyyəti ilə almalı və lizinq alanın qısamüddətlik sahibliyinə və öhdəliyinə verməlidir.

“Müəyyən qanunvericilik aktlarına əsasən lizinq müqaviləsinin hüquqi statuslu olduğu müddətin sonuna kimi lizinqə verilmiş əmlak üzərində hüquq icarəyə verəndə qalır. Lakin icarədar əvvəlcədən müəyyən edilmiş müddət ərzində ondan istifadə etmək hüququna malik olur və bu hüququn vaxtından əvvəl qüvvədən düşməməsi üçün icarədar lizinq aktında nəzərdə tutulan məbləğdə ödənişlər edir.

Lizinq xidmətinin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri lizinq müqaviləsinin sona çatması ilə lizinq obyektinin üç şərti ola bilər.

I. İcarədar tərəfindən tərəflər arasında razılaşdırmaya əsasən qalıq əmlakı müəyyən edilmiş, razılaşdırılmış qiymətlə lizinq alan tərəfindən satın alınabilir.

II. Əvvəlki müqavilə əsas götürülməklə müddəti bitmiş lizinq müqaviləsinin müddətini artırmaq.

III. Qalıq əmlakı lizinq verənə qaytarmaq.

Lizinq əməliyyatları tərəflər arasında bir-biri ilə əlaqədar olan müqavilələrin bağlanması ilə reallaşdırılır. Əgər müqavilə şərtlərinin hər hansı bəndi tərəflərdən birinin maraqlarına cavab verməzsə o müqavilə reallaşdırıla bilməz. Nəzərə almaq lazımdır ki, lizinq əməliyyatlarının reallaşdırılmasında vasitəçi kimi bir çox təsərrüfat subyektləri çıxış edə bilirlər. Məsələn, əmlakı lizinqə verəni maliyyə resursları ilə təchiz edən maliyyə və kommersiya bankları, sığorta və konsaltinq firmaları, lizinq brokerləri, razılaşdırmada iştirak edən müxtəlif təsərrüfat subyektləri və s”.

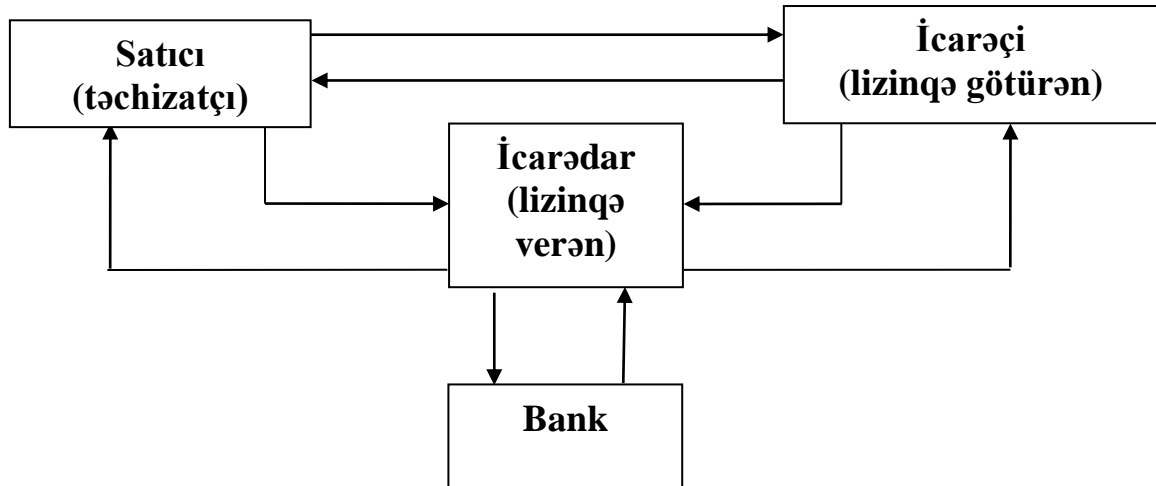
Bu və ya digər şəraitdən, lizinq obyektindən asılı olaraq prosesdə iştirakçıların sayı da dəyişilə bilər. Daha dəqiq desək lizinq əməliyyatında əsasən əmlakı lizinqə verən, lizinq alan, maliyyələşdirən, sığortalayan, vasitəçilik edən tərəflər alıcı, satıcı və iştirakçı qismində çıxış edə bilər. Beləliklə, məlum olur ki, lizinq əməliyyatlarının baş tutması üçün bu proseslərə çoxsaylı iştirakçılar cəlb edilir. Məqsəd həmin iştirakçıların bilavasitə alqı-satqıda iştirak edənlər haqqında, lizinq obyektini haqqında rəyinin öyrənilməsidir. Ən əsası isə qeyd etdik ki, lizinq maliyyə, investisiya alətidir, belə ki, bankların və sığorta təşkilatlarının lizinq əməliyyatlarında iştirakı lizinq münasibətlərinin mütəşəkkillik səviyyəsini yüksəldir.

Lizinq əməliyyatlarının aparılmasını sxematik olaraq aşağıdakı kimi təsvir etmək olar (sxem 1.1):

“Lizinqə vermə, lizinqə götürmənin əsas hüquqi sənədi müqavilədir. Lizinq müqaviləsi aşağıdakı elementlərin olması ilə bağlanıla bilər:

- 1) Lizinqin obyektini;
- 2) Lizinq müqaviləsinin subyektləri, daha dəqiqi iştirakçılar və bilavasitə lizinq əməliyyatında iştirak edənlər;
- 3). Bağlanılacaq lizinq müqaviləsinin ilk və son müddəti;
- 4). Lizinq müqaviləsi üzrə nəzərdə tutulmuş ödənişlərin məbləği və vaxtı;

5). Lizinqə verilmiş əsas kapitala servis xidmətləri və digər xidmət növləri və s.

Sxem 1.2. Ümumi lizinq əməliyyatlarının aparılması sxemi:

Müqavilənin predmetini təşkil edən əsas kapital maddi istehsalın demək olar ki, bütün sahə və yarım sahələri, istehsalları üçün təyinat alan maşın və avadanlıqlar, qurğular, ötürücü qurğular, müxtəlif təyinatlı nəqliyyat və s. təşkil edə bilər.”

Əgər icarənin predmetini və ya lizinq obyektini müəssisənin özü təşkil edirsə, o halda müəssisənin malik olduğu bütün daşınan və daşınmaz əmlak (xammal, material və digər aktivlər) icarəyə götürənin öhdəsinə verilir və icarə götürən onlardan sərbəst istifadə edə bilmək hüququ qazanır. Beləki, müəssisənin malik olduğu xammal, material və digər aktivlər icarə predmetinin tərkib hissəsi hesab edilir. Belə nüansların dəqiq müəyyən edilməsi sonradan yarana biləcək ziddiyyətlərin qarşısını almış olur. Eyni zamanda müqavilə hazırlanarkən tərəflərdən hansının obyekt, subyekt, vasitəçi və ya alıcı olması kimi məsələlər də dəqiq qeyd edilməlidir. Beləki, əmlakı-lizinq predmetini satan, onu icarəyə verən və icarəyə götürən, lizinqə götürənlər lizinq əməliyyatlarının subyektləri hesab olunurlar.

Faktoring və Forfeyting.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının şaxələndirilməsi və modernləşdirilməsi mərhələsində, bir çox kommersiya bankları öz fəaliyyətlərini

tərəfdaşları ilə birgə inkişaf etdirir və onlara daim əlverişli şərtlərlə maliyyə dəstəyi göstərirlər. Həmçinin dövriyyə vəsaitlərini azaltmadan asanlıqla ticarət əməliyyatları həyata keçirilməsi üçün geniş imkanlar yaradırlar.

Sadalanın məqsədlərə nail olmaq üçün faktoring və forfeytinq xidmətləri alqı-satqı zamanı şirkətlər tərəfindən istifadə edilə bilər. Bu xidmətlər istehsal, tikinti, xidmət, satış və digər sahələrdə fəaliyyət göstərən şirkətlər üçün əlverişli maliyyələşmə alətidir.

Faktoring şirkətlərin və fərdi sahibkarların dövriyyə vəsaitlərinin maliyyələşdirilməsi məqsədilə alıcıya qarşı pul tələbi hüququnun banka güzəşt etməsinə deyilir. Başqa sözlə, satıcı agent müqaviləsi üzrə pərakəndə satışa yönəltdiyi malların dəyəri faktor (bank) tərəfindən bu malların faktiki satışından əvvəl ödənilir. Alıcı isə bu vəziyyətdə aldığı malların dəyərini qısa zamanda ödəmək məcburiyyətindən azad olur. Hər iki tərəf mümkün riskləri minimallaşdırır, biznes əməliyyatlarının fasiləsizliyini təmin edir və dövriyyə vəsaitlərini artırır.

Faktoring xidmətinin üstünlükləri:

- Ticarət əməliyyatlarının aparılması zamanı ödəniş risklərinin azalması;
- Fasiləsiz istehsal prosesinin və ticarət əməliyyatlarının aparılması imkanı;
- Debitor borclarının 90%-dək həcmində nağd vəsaitlərin tez əldə olunması;
- Dövriyyə vəsaitlərinin artımı, əlverişli şərtlərlə maliyyələşmə;
- Uzunmüddətli ödəniş şərtləri və maliyyələşmə;
- Təchizatçı və alıcı şirkətlər arasında etibarlı tərəfdaşlıq münasibətləri.

Bank tərəfindən alıcının ticarət əməliyyatları üzrə borc öhdəliklərinin satıcılardan alınması yolu ilə ticarət əməliyyatlarının kreditləşdirilməsi forması – forfeytinq adlandırılır. Forfeytinqdən xarici ticarət əməliyyatlarının kreditləşdirilməsində geniş istifadə olunur.

Forfeytinq sövdələşməsi zamanı forfeytor (Bank) idxalçı, borcalan və yaxud alıcı ixracatçı, kreditor və yaxud satıcı qarşısında yaranmış kommersiya öhdəliklərini (borc) qəbul edir (ödəyir). Forfeytor, faizlər çıxılmaqla veksellərin bütün məbləğini

satıcıya ödəyir və əməliyyat üzrə risklərin satıcıya yönəldilməyəcəyi ilə razılaşıır. Forfeytor ödəniş müddəti çatana qədər vekselləri özündə saxlaya bilər, yaxud başqa forfeytinq firmasına sata bilər.

Trast əməliyyatları

Kommersiyaya ilə işləyən banklarının yerinə yetirdiyi vasitəçilik proseslərindən biri isə trast prosesidir. Trast proseslərinin mənası odur ki, mülkiyyət sahibi onun idarəsi hüququnu hazırki qanunvericiliyə boyun əyməklə razılaşma əsasında başqasına ya banka, ya da xüsusi pul qurumuna həvalə edir. Trast proseslərinin gerçəkləşməsində alıcının fərqli çeşidlərdə mülkiyyəti emal və qeyri-emal xarakterli daşınmaz mülkiyyət, nəqliyyat və əlaqə vasitələrindən yaranmış daşınan əmlak, əmlak hüququ, maliyyə vəsaitləri, qiymətli kağızlar qatıla bilər. Trast prosesləri məna və çeşid etibarı ilə kommersiya banklarının başqa proseslərdən fərqli olduqlarına görə, bunların yerinə yetirilməsi üçün kommersiya bankları tam azadlıq və müstəqillik şərtləri əsasında çalışan departament yaradırlar. Bu azadlıq sadəcə təşkilati mövqedən deyil, eyni zamanda həm də alıcılarla münasibətlərə, xidmət çeşidinin təyin olunmasına, məlumat bazasının yaranmasına və s. daxildir.

Açıq liberal iqtisadiyyatı situasiyasında trast prosesləri banklar üçün vacib maraq daşıyır. Ona görə ki, bazara inteqrasiya və bazar situasiyasına təzə bünövrəsi qoyulmuş bir çox fərqli əmlak formalı kompaniyaların çoxu heç də mülkiyyətin fərqli çeşidləri ilə proseslər aparmaqda təcrübəyə sahib deyillər. Bu səbəbdən də trast proseslərinin yerinə yetirilməsində marağı olan kompaniya, orqanizasiya və fiziki şəxslərin miqdarı çoxalır.

Banklar və digər xüsusi institutlar trast əməliyyatlarına artan tələbatdan istifadə edərək bazarda öz mövqeyini möhkəmlətmək üçün bir çox vacib məsələləri həll edirlər. Onlar əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

- yerinə yetirilən proseslər və təmin olunan xidmətlər çərçivəsinin genişləndirilməsi;
- alıcı bazasının artırılması;

- alıcı bazasının keyfiyyətinin artırılması;
- bank bazarının digər hissələrinə (tərkib hissəsinə) girçəsi, müdaxilə bacarığı;
- artıq qazanc əldə olunması;
- fərqli kompaniya orqanizasiya, fiziki şəxslər üstündə nəzarətin ələ alınması;
- üzərində monitorinqin təşkil edildiyi şirkət, qurum, fiziki şəxslərin trust prosedurlarında üzv olan fərqli təsisatları üzərində monitorinqə nail olunması;
- ayrılmış hissədə nümayəndə kimi çıxış etməklə, səhm paketinə monitorinqin alınması nəticəsində iqtisadiyyat sektoruna investisiya yatırımı ilə məcəllə əsasında banklar üçün təyin edilmiş sərhədlərin yollanması;
- təsisat bazarının nümayəndəsi kimi bankın vəzifəsinin artması.

Yerinə yetiriləcək trust prosedurlarının tutumuna görə kommersion bankları bölmənin təməlini qoyurlar. Ayrı-ayrı dövlətlərdə kommersion banklarının trust bölmə və yaxud təşkilat qurması üçün müxtəlif tələblər mövcuddur. Misal üçün, Rusiya Federasiyasında trust prosedurların yerinə yetirilməsi üçün kommersion banklarına aşağıdakı əmrlər verilmişdir:

- kommersion bankının işləmə zaman intervalı 1 il ötməlidir;
- kommersion bankının özəl kapitalının tutumu 100 mlrd. rubldan az olmamalıdır;
- bank trust prosedurlarını yerinə yetirməyə başladığı ana etibarən son 1 il müddətində Milli Banka tapşırılan bütün iqtisadi normativlər tədarük təsisatına istəksiz şəkildə ayırmaları və başqa məsuliyyətləri icra etməlidir;
- trust prosedurları icra olunana qədər son 1 il müddətində bank gəlirlə fəaliyyət göstərməlidir, yəni ziyan qazanaraq fəaliyyət göstərməməlidir. Qeyd edilən tələblərə riayət edərək, kommersion bankları özünün trust şöbəsinin təməlini qoyur. Mövcud ənənəyə əsasən banklarda trust prosedurlarına başçılığı bank liderinin müavinlərindən biri təmin edir. Çox vaxt müavin bankın investisiya, eyni zamanda təsisatlarla əlaqədar gördüyü işlərə də başçılıq edir. Təxmini struktura əsasən növbəi məsul şəxs trust şöbəsinin müdürüdür. Həmin şəxs trust prosedurlarına cari başçılığı yerinə

yetirir, tərəfdarların vəzifələrini təyin edir, işlərin paylaşımını hazırlayır, ola biləcək halları təyin edir, trust prosedurları əsasında hesabatı gözetçilik edir, şöbə adından sazişlər imzalayır, onun yerinə yetirilməsində cavabdeh olur.

Trust prosedurlarının icrası müddətində banklar borcalanın xarici pul vəsaiti ilə olan hesablarına ciddi şəkildə fikir verirlər. Çox vaxt bu cür hesablarda mövcud vəsaitlərin dəyişməz pul vəsaitinə çevrilməsi məsləhət görülür. Belə diversifikasiya bu və yaxud başqa pul vəsaitinin məzənnəsinin ciddi formada dəyişməsi ilə əlaqədar itkiləri əngəlləməyə şərait yaradır. Hesablaşmaların yerinə yetirilməsinin sadələşdirilməsi məqsədilə əksər banklar borcalanların bütün pul vəsaitlərini kompleks formada qəbullanılmış vahidə çevirir. Borcalanın qiymətli kağız valyutasının seçimi barəsində banka ciddi vəzifə verilmədikdə onun hesabına ekzogen valyutada daxil olan pullar hər hansı pul vəsaitinə çevrilir.

1.3 İqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və modernləşdirilməsində bank vasitəçiliyi mexanizmində dünya təcrübəsi.

Maliyyə xidmətləri bazarının və onun struktur elementlərinin effektiv fəaliyyət göstərməsi, maliyyə vasitəçiliyinin tənzimlənməsi və nəzarətinin təşkilindən böyük dərəcədə asılıdır.

Bir çox ölkələrdə maliyyə sektorunda son illərdə əhəmiyyətli bir çevrilmə yaşandı.

Maliyyə qurumlarının tənzimləyici sistemlərinin təşkili və nəzarətinin əsas aspekti tənzimləyici qurumların institusional müstəqilliyini təmin etməkdir.

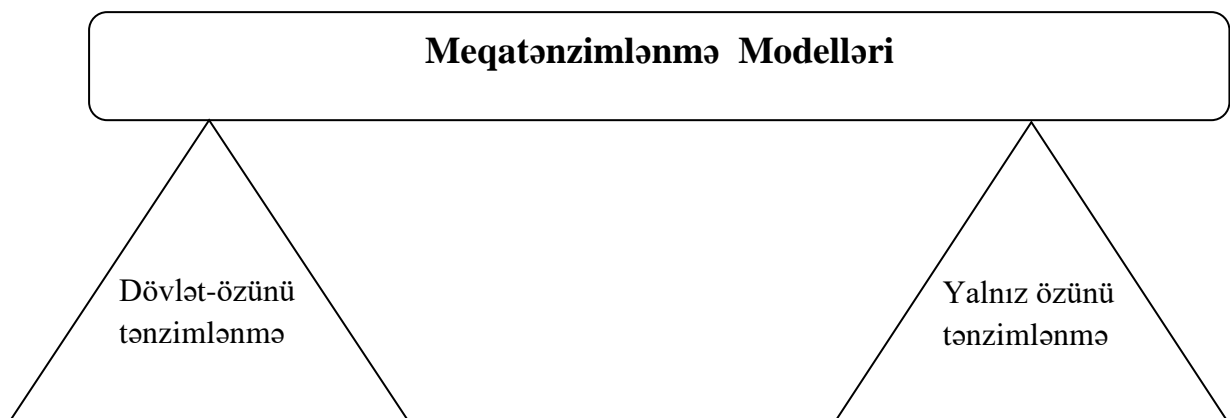
İnkişaf etmiş ölkələrdə göstərilən funksiyaları xüsusi dövlət orqanları – maliyyə tənzimçiləri (məsələn, Almaniyada Federal maliyyə nəzarəti idarəsi, Böyük Britaniyada Maliyyə Xidmətləri İdarəsi və s.) həyata keçirir.

Maliyyə tənzimlənməsi tənzimləyici və nəzarətçi orqanların maliyyə təşkilatlarına qoyulan xüsusi norma, standart və məcburi tələblər sistemi kimi 1929-1933 –cü illərin dağıdıcı maliyyə böhranından sonra formalaşdırılmışdır. Maliyyə tənzimçilərinin yaradılmasına tələbat pul-kredit tənzimlənməsi modelinin dəyişməsi nəticəsində yaranmışdı. Hər yerdə qızıldan pulun qiyməti və ehtiyat aktivin “ təbii tənzimçisi” kimi istifadəsindən imtina edilməsi nəticəsində faiz, valyuta riskləri və satış risklərinin atması baş verdi. Yaradılan maliyyə tənzimləyiciləri bu riskləri məhdudlaşdırmalı idilər.

Xarici tənzimləmə mexanizmlərinin tətbiq olunduğu birinci sfera, maliyyə münasibətlərində ən az davamlı və xarici risklərə ən çox məruz qalan banklar idi. Sonra maliyyə tənzimlənməsi maliyyə bazarının digər sektorları və onların iştirakçılara – investisiya kompaniyaları, brokerlər, dilerlər, daha sonra sığorta və maliyyə kompaniyalarına yayıldı. Maliyyə tənzimlənməsi ideyasının daha ardıcıl şəkildə əvvəlcə bank sistemə, daha sonra maliyyə bazarının digər sektorlarına münasibətdə reallaşdırıldığı ölkə ABŞ idi.

Hal-hazırda maliyyə bazarının tənzimlənməsinin iki modeli mövcuddur: birincisi, dövlət orqanlarının dominantlığını nəzərdə tutur və yalnız səlahiyyətlərin az bir hissəsi bazarın peşəkar iştirakçılarının birliyinə - özünü tənzimləmə orqanlarına verilir. İkincisi, əksinə əsas funksiyaların özünü tənzimləmə təşkilatlarına verilməsini nəzərdə tutur, dövlət isə nəzarət hüququ və istənilən anda müdaxilə etmək imkanlarını özündə saxlayır.

Sxem 1.3

Bazarların yeni şəraiti maliyyə tənzimlənməsinin mahiyyətini yenidən nəzərdən keçirilməsinə gətirib çıxardı. Aydın oldu ki, tənzimçilərin vəzifəsi müxtəlif tipli vasitəçilərin davranış qaydalarını formalaşdırmaq deyil, ümumi məsələlərin – bazarın sabitliyinin təmin olunması və onun iştirakçılarının yerinə yetirdikləri funksiyalardan və, bu və ya digər tipə aid olmasından asılı olmayaraq, riskli mövqelərinin məhdudlaşdırılması məsələlərinin həllindədir. Belə yanaşma bazarın müxtəlif iştirakçılarının eyni (məsələn, bankların, əmanət müəssisələri və ya sığorta kompaniyaları) həyata keçirdikləri oxşar fəaliyyət növlərinə eyni cür nəzarətin yaradılmasını tələb edirdi. Maliyyə sektoru təşkilatlarının fəaliyyətinə nəzarət sistemində dəyişikliklərin xarakterik xüsusiyyəti son illərdə nəzarət orqanlarının fəaliyyətinə inteqrasiya səviyyəsində əhəmiyyətli artım olmuşdur.

Beynəlxalq maliyyə təşkilatları və onların tənzimlənməsi bir çox ölkələrdə nəzarət orqanlarının təşkilati quruluşu, hesabatlılığın təkmilləşdirilməsi, rabitə və əməkdaşlığın yaxşılaşdırılması üçün nəzarət orqanlarının səmərəliliyinin təkmilləşdirilməsi, maliyyələşdirilməsi strukturunun təkmilləşdirilməsi, maliyyə institutlarının geniş şəbəkəsi, prudensial nəzarət mərkəzlərinin bankların rolunun gücləndirilməsi, maliyyə xidmətləri, maliyyə sektorunun konsolidasiyasının artırılması, qarşılıqlı nüfuz və maliyyə bazarlarının inteqrasiyası spektrini genişləndirir.

Dairəvi model, fərdi sektorların fəaliyyəti - bankçılıq, sığorta və fond (investisiyalar) üzrə nəzarət orqanlarının vəzifələri və funksiyalarının dəqiq şəkildə bölüşdürülməsinə əsaslanır. Maliyyə sektorunun nəzarəti ilə başlayan ildən çox ölkələr üçün bu model əsasdır. Bunun səbəbi fərdi sektorların tarixən fərqli qanunvericilik, müxtəlif alətlər və metodlardan istifadə etməklə bir-birindən müstəqil olaraq fərqləndiyi və müxtəlif dərəcələrdə inkişaf etdiyindən meydana gəlir. Təhlil göstərir ki, ilk dəfə Avropa ölkələrinin əksəriyyəti üçün sektor modelindən geniş meyli tapılacaq. Bu proseslər 2000-ci ildə müşahidə olundu və 2003-cü ildən etibarən

əhəmiyyətli dərəcədə artdı. Əlavə olaraq 2000-2006-cı illər ərzində 13 Avropa ölkəsində sektor modeli azalıb. Yunanıstan, İspaniya, Kipr, Litva, Sloveniya, həmçinin. Bolqarıstan və. Rumıniya, AB-yə 1 yanvar 2007-ci ildən bu yana qatılaraq, sektor modelinə əsaslandılar. Finlandiya və Lüksemburq bu qismə əsaslanır ki, bu ölkələrdə bir nəzarət orqanı iki sahəni - bank və fond bazarını nəzarət edir və tənzimləyir.

Tapşırıqların modelinə əsasən, nəzarət orqanlarının vəzifələri nəzarət sahəsində tapşırıq və funksiyalar əsasında maliyyə vasitəçiliyinin prudensial nəzarəti və maliyyə sektorunda biznesin tənzimlənməsi ("iki üst" model) üzrə paylanılır. Bu model yalnız dörd Avropa ölkəsində istifadə olunur: Hollandiya (bəzi elementləri tətbiq olunur), Fransa, . Portuqaliya və İtaliya. Bu model sektordan tək nəzarətlilik modelinə keçid kimi nəzərdən keçirilməlidir. Tək tənzimləyici modeli istifadə edərkən, bütün nəzarət funksiyaları vahid nəzarət orqanında cəmlənmişdir

Bəzi ölkələrdə bu funksiyalar mərkəz bankı (Çexiya, Slovakiya), digərlərində isə yalnız nəzarət orqanını mərkəzi bankdan (Estoniya, Latviya, Malta, Macarıstan) ayırır. 2007-ci ildə 14 ölkə üçüncü modeli maliyyə sektoruna tətbiq etdi. AB və digər bölgələrin bu modelə keçid üçün bütün şərtləri var.

Bir nəzarət modelinin nisbətən kiçik və ya az inkişaf etmiş maliyyə sektoru olan kiçik ölkələr üçün ən məqbul hesab edilə biləcəyinə inanılır. Ancaq nümunə göstərilə bilər ki, Danimarka, İsveç, Böyük Britaniya və Norveç yaxşı inkişaf etmiş bir maliyyə sektoru olan, üçüncü nəzarət modelini tətbiq edən ölkələr (Cədvəl 232.3-ə baxın). Tənzimləyici orqanların strukturunda dəyişikliklər bir sıra amillərdən ibarətdir ki, əsasları aşağıdakılardır:

- beynəlxalq maliyyə bazarlarının genişləndirilməsi və inteqrasiyası maliyyə qurumlarının fəaliyyətini tənzimləyən nəzarət orqanlarının səylərinin və koordinasiyasını birləşdirməyi tələb edir;
- maliyyə sahəsində institusional, texnoloji, texniki, hüquqi və funksional fəsadlar;

- maliyyə sektorunun ayrı-ayrı komponentləri arasında qarşılıqlı əlaqələrin möhkəmləndirilməsi;
- müxtəlif maliyyə xidmətləri bazarlarını birləşdirən maliyyə konqlomeratlarının yaranması.

Maliyyə sektorunun tənzimlənməsinin müəyyən bir modelinin müəyyən bir ölkənin hökuməti tərəfindən müəyyənləşdirilməsinə baxmayaraq, maliyyə sektorunun Avropa nəzarət qurumları arasında əməkdaşlığın və yaxınlaşmanın yaxşılaşdırılması üçün Avropa cəmiyyətinə dair razılıqlar mövcuddur. Maliyyə sektorunun konsentrasiyasının səviyyəsi nəzarət modelinin seçilməsinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Yüksək və orta səviyyəli maliyyə konsentrasiyası olan ölkələr bir tənzimləyiciyə üstünlük verirlər. Maliyyə sektorunun tənzimlənməsi və nəzarət modelinin seçimi ölkənin siyasi və maliyyə strukturlarının maksimum səmərəliliyini təmin etməlidir.

Maliyyə institutlarının tənzimlənməsi və nəzarət sistemləri mərkəzi bankların nəzarət funksiyalarının və səlahiyyətlərinin gücləndirilməsi ilə yanaşı genişləndirilməsi ilə də xarakterizə olunur. Mərkəzi banklar maliyyə sabitliyinin təmin edilməsində əsas rol oynayırlar. Məsələn Belçika, Britaniya, Estoniya, Latviya, Polşa, Finlandiya, Fransa, İsveçdə bank nəzarəti orqanının idarə heyətinin üzvləri təyin edilməsi (və ya təyin edilməsi tövsiyəsi) ilə və bankın nəzarət orqanında mərkəzi bank nümayəndələrinin iştirakı ilə bank nəzarətinin idarə edilməsində birbaşa iştirak edir. Mərkəzi bank və digər nəzarət orqanları tərəfindən maliyyə resurslarının və kadrların birgə istifadəsi banklar üçün tipikdir. (Belçika, Fransa, Latviya, Polşa və. İrlandiya).

Məsələn, Estoniya, İrlandiya və Finlandiya bank nəzarəti mərkəzi bankların rəhbərlərini özündə birləşdirən müstəqil qurum tərəfindən həyata keçirilir. Bu mühüm əhəmiyyət kəsb edən maliyyə sektorunun strukturunun mürəkkəbliyi müxtəlif alt sektorlar və onların tənzimləyiciləri arasında səmərəli rabitə və informasiya əlaqəsi yaratmağındadır. Təcrübə, qarşılıqlı təmsil tənzimləyiciləri rəhbərliyini, kollektiv

idarəetmə orqanlarını bir araya gətirir və maliyyə sektoru üçün bir tənzimləyici yaradılması istiqamətində ilk addımı müəyyən edir.

Dünyanın əksər ölkələrində Mərkəzi Bank bank xidmətləri bazarında tənzimləyicidir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə, mərkəzi banklar xüsusilə qeyri-bank maliyyə institutlarının kifayət qədər inkişaf etməməsi və ya maliyyə sisteminin inkişafının bank mərkəzli modeli şəraitində maliyyə sektoru tərəfindən çox vaxt meqa-tənzimləyici rolunu oynayırlar. Belə bir nəzarət modelinin istifadəsi, ilk növbədə, maliyyə sistemlərinin formalaşma mərhələsində olan ölkələrdə məqbuldur və maliyyə sektorunun strukturu maliyyə qurumlarının tipi və xidmətlərin yönləndirilməsi ilə məhdudlaşır. Zənnimizcə buna səbəb aşağıdakı amillərdir:

- bütün maliyyə sektorunun monitorinqini aparmaq və potensial təhlükələrə tez cavab vermək;
- tənzimləyici arbitraj imkanlarını azaldacaq müxtəlif maliyyə institutlarına birləşdirilmiş yanaşmalar tətbiq etmək qabiliyyəti;
- aşağı xərclərdə görünən miqyaslı iqtisadiyyatlar;
- maliyyə sektorunun dövlət idarəçiliyində maraq doğuran münaqişənin həll edilməsi imkanı;
- konsolidasiya edilmiş əsasda fəaliyyətlərinin risk qiymətləndirilməsini nəzərə alaraq maliyyə konqlomerasiyalarına etibarlı nəzarətinin təmin edilməsi;
- maliyyə vasitəçiliyinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və tənzimləyicinin qəbul edilən qərarlar üçün məsuliyyətinin gücləndirilməsi;
- maliyyə sektorunun iqtisadi sistemə və ölkənin iqtisadi inkişafına təsiri.

Maliyyə sektorunun vahid meqa-tənzimləyicisini yaratmaq üçün bir neçə səbəb var. Birincisi, bu, bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə bankların universallaşdırılması istiqamətində maliyyə sektorunun inkişafı baxımından haqq qazandırıla bilər. İkincisi, meqa-tənzimləyicinin yaradılması səbəbi maliyyə sektorunun strukturunun uyğunlaşması ola bilər. İnkişaf etmiş maliyyə bazarlarında fəaliyyət göstərən maliyyə vasitəçiləri konqlomeratlarda və holdinqlərdə birləşirlər ki, bu da

nəzarəti əhəmiyyətli dərəcədə çətinləşdirir. Bu vəziyyətdə ixtisaslaşmış nəzarət orqanları konqlomeratlar üçün ümumi riskləri qiymətləndirə bilmirlər.

Maliyyə sektoru tənzimləyicisi rolunda çıxış edən mərkəzi banklar ayrı-ayrı tənzimləyiciləri olan keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə, nəzarətçilər siyasət və hökumətlərdən asılıdır və bu tip ölkələrdə kifayət qədər muxtariyyət və effektiv hesabatlılıq mexanizmi yoxdur.

Bu, ilk növbədə meqa-tənzimləyicinin inzibati, informasiya və iqtisadi funksiyalarının maliyyələşdirilməsinin zəruriliyidir, ən böyük məbləği bank tənzimləməsi ilə bağlıdır. İkincisi, mərkəzi bankdakı səviyyənin digər tənzimləyici orqanlara nisbətən daha yüksək olduğu üçün, heyətin əmək haqqı artmaqdadır. Bununla yanaşı, təcrübə göstərir ki, tək müstəqil nəzarət orqanının tez-tez və ədalətlə eyni səviyyədə inkişafı və ya müxtəlif növ maliyyə qurumlarının, əsasən qeyri-bank qurumlarının sabit fəaliyyətini təmin edə bilmir. Bəzi hallarda müstəqillik və hesabatlılıq yüksək dərəcəli mərkəzi bankların maliyyə sektorunun tənzimləyici funksiyaları və tənzimləyici tədbirləri onların etibarlılığını artırır.

II FƏSİL. İqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və modernləşdirilməsinin ölkə iqtisadiyyatındakı rolunun müasir vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi.

2.1. İqtisadiyyatın modernləşdirməsinin və şaxələndirilməsinin iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsinə təsiri istiqamətlərinin təhlili.

Modernizasiya paradıqması tarixi inkişaf prosesində özü də dəyişikliyə məruz qalır. Məsələn, XX əsrin 60-cı illərində modernizasiya postindustrial cəmiyyətə keçid kimi qiymətləndirilirdisə, hazırda modernizasiyanın bilik iqtisadiyyatına keçidi sürətləndirən bir paradıqma kimi qəbul edirlər.

Modernizasiyanın iki növünü fərqləndirmək mümkündür: üzvü və qeyri-üzvü. Üzvü modernizasiya o ölkələrdə baş verdi ki, onlar yenilikləri özləri icad və tətbiq etdilər, mədəniyyət, mentallıq və dünyagörüşü sahəsində irəlilədilər. Modernizasiya belə cəmiyyətlərdə mərkəzləşdirilmiş dövlət, burjua münasibətləri, sənayeləşmə, demokratiya və s. üçün zəmin oldu.

Qeyri-üzvi modernizasiya isə xarici çağırışlara cavab kimi meydana çıxdı və o cəmiyyətlərdə baş verdi ki, onlar başqalarının yaratdığı elmi-texniki tərəqqi nəticələrini tətbiq etdilər. Eisenstadt S. N. bu cür modernləşməni “gecikmiş” adlandırır və göstərir ki, belə ölkələrdə modernizasiyanın uğuru cəmiyyətdə baş verən keyfiyyət dəyişikliyi ilə bağlıdır. Modernizasiya inkişaf etmiş ölkələrdə yerli xüsusiyyətlərə və ənənələrə uyğunlaşır. Məsələn, Brazilyada San-Paulu və ya Rio-de-Janyero sanki modernizasiyanın yaratdığı anklavdır və ətraf bölgələrdən öz inkişaf səviyyəsinə görə kəskin fərqlənir. Azərbaycanın iqtisadi inkişaf paradıqmasının özəlliyi ondadır ki, bu yüksəliş ilk dövrdə əsasən renta patologiyası yaradan karbohidrogen resurslarının üzərində qurulub. Əslində, təbii sərvətləri kreativ və innovativ inkişafa əsas yaratmaq prinsipi ilə fərqləndirmək lazımdır. Resurslar yalnız onlardan rəşional istifadə etməyi bacaranda öz faydalılıqlarını göstərirlər. Ona görə də biz belə faydalılığı “yatmış faydalılıq” (ingilscə: “latent utility”) adlandırırıq.

Azərbaycanda sovet dövründə aqrar-sənaye respublikası kimi tanınırdı, amma müstəqillik dövründə uğurlu neft strtategiyası hasiledici sənayenin sürətlə inkişafına təkan verdi. 2005-2010-cu illərdə neft hasilatı daha sürətlə artmağa başladı və ölkə öz tarixində üçüncü neft bumunu yaşadı. 2011-ci ildən başlayaraq Azərbaycanda xidmət sektoru və tikintinin lokomotiv rolu oynadığı qeyri-neft sektoru iqtisadi inkişafın əsas drayverinə çevrilib. ÜDM-də 5 faizlik paya malik olan kənd təsərrüfatı isə öz növbəsində ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması, regional inkişaf, məşğulluq və sənayenin (xüsusilə yeyinti və yüngül sənayenin) xammalla təchiz edilməsində əhəmiyyətini saxlayır. Azərbaycanda iqtisadi inkişafın qlobal trendlərə uyğunlaşdırılması emal sənayesi və xidmət sektorunun daha sürətli artımının təmin edilməsi qarşıya qoyulan əsas vəzifələrdir. Bunun üçün neft bumundan istifadə edərək modernizasiya və diversifikasiya siyasəti uğurla davam etdirilməlidir.

Azərbaycanın təsdiqlənmiş neft ehtiyatları hasilatı indiki səviyyədə 25 ilə yaxın saxlamağa imkan verə bilər ki, bu da resurslarla zəngin ölkələrlə müqayisədə kiçik göstəricidir: məsələn, Qazaxıstanın neft ehtiyatları indiki səviyyədə hasilatı saxlamaqla 40 il, Səudiyyə Ərəbistanında 60 il və Birləşmiş Ərəb Əmirliklərində 90 ildən artıq kifayət edər. Müqayisə göstərir ki, Azərbaycanın neft ehtiyatları digər karbohidrogen resursları ilə zəngin ölkələrlə müqayisə etdikdə azdır. Resursların məhdudluğu Azərbaycanın iqtisadi inkişaf modelinə digər ölkələrdən fərqli bir yanaşma tərzini ortaya qoymağı tələb edir. Əgər Norveç və ya Səudiyyə Ərəbistanı “dəyişməz gəlirlər hipotezini” (Permanent Income Hypothesis (PIH)) tətbiq etməkdə çətinlik çəkmirlərsə, əsas fondların çatışmazlığı ilə seçilən Azərbaycanda bunu etmək problem yaradır. Beləliklə, Azərbaycan infrastrukturunun modernləşdirilməsi, İKT-nin inkişafı, industrilizasiya və aqrar sənayeləşmə məqsədilə neft gəlirlərini indiki halda daha səmərəli, şəffaf və hesabatlı şəkildə istifadə etməlidir. Modernizasiya köhnəlmiş əsas fondların yenilənməsi və yeni infrastrukturun yaradılmasını əhatə etməklə iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətinin artırılması və insanların sosial rifah halının

yaxşılaşmasına xidmət edir. Azərbaycan dövlətinin modernizasiya siyasətinin bir sıra aşağıdakı xarakterik xüsusiyyətləri var:

1. Azərbaycan dövlətinin modernizasiya siyasəti qeyri-resurs iqtisadiyyatının inkişafını təmin etməklə yanaşı, həm də neft-qaz hasilatı, nəqli və emalı sistemlərinin inşası, yenidən qurulması və modernləşdirilməsi nəzərdə tutur. Belə yanaşma uzunmüddətli dövəmdə iqtisadiyyatın enerji daşıyıcıları ilə davamlı təminatı deməkdir.

2. Modernizasiya siyasəti Azərbaycan rezidentlərinə aid xarici ölkələrdəki aktivləri də əhatə edir. Buna nümunə olaraq ARDNŞ tərəfindən özəlləşdirilən “Petkim Petrokimya Holding” A.Ş.-nin modernizasiyası nəticəsində “Petkim” “İstanbul Sənaye Palatası”nın “İlk 500 böyük sənaye qurumu” sıralamasında 12-ci və Egey bölgəsi Sənaye Palatası tərəfindən açıqlanan “Egeyin ən böyük 100 sənaye qurumu” və “Ən çox ixrac edən şirkətlər” sıralamasında isə 3-cü yerdə qərar tutmuşdur. Xaricdəki rəqabətə davamlı və modern aktivlər imkan verir ki, uzunmüddətli dövəmdə sabit gəlirlər təmin olunsun. Beləliklə, modernizasiya həm də gəlir mənbələrinin diversifikasiyasına imkan yaradır.

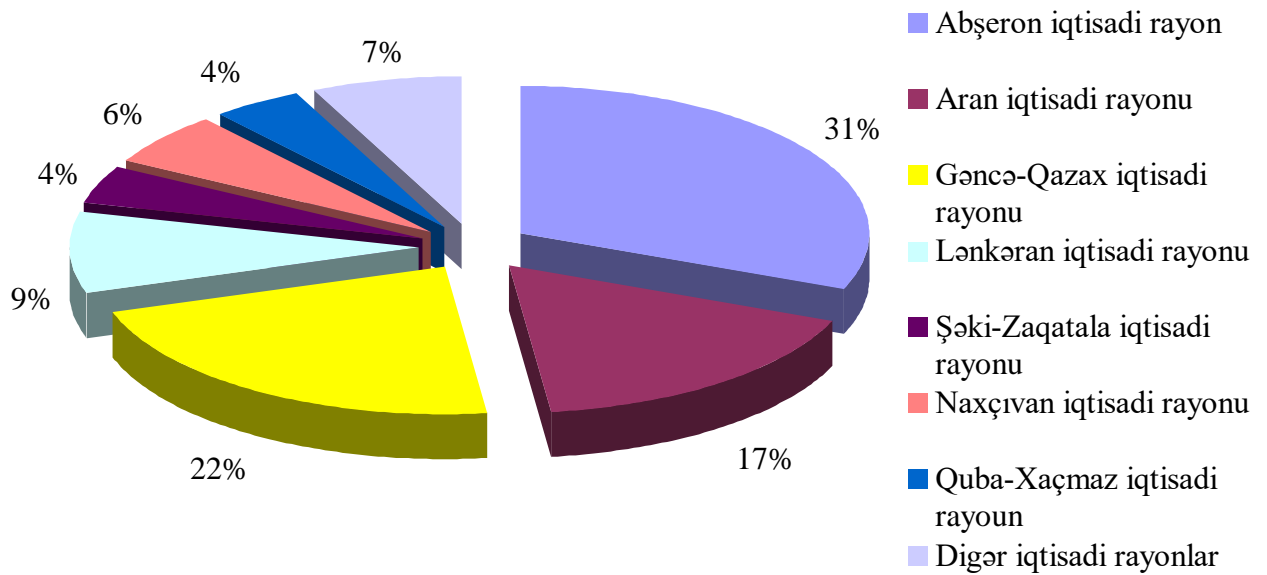
3. Modernizasiya siyasəti sosial infrastrukturun yaxşılaşdırılmasını təmin etməklə insan inkişafı indeksinin yüksəlməsinə şərait yaradır. Təhsil və səhiyyə, habelə komunal infrastrukturun təkmilləşdirilməsi, elektrifikasiya, qazlaşdırma və yolların çəkilişi modernizasiyanın sosial xarakterinin göstəricisidir..

İnkişafın Azərbaycan modelinin müəllifi Ümummilli lider Heydər Əliyevin yürütdüyü siyasət nəticəsində müstəqil Azərbaycan iqtisadiyyatı davamlı və dinamik inkişaf edir. Buna uyğun olaraq respublikanın maliyyə imkanları artmış, ölkədə müasir tələblərə uyğun infrastruktur yaradılmış, müasir texnologiyalara malik müəssisələr fəaliyyətə başlamış, biznes mühiti yaxşılaşdırılmışdır ki, bunun da nəticəsində Azərbaycanın dünyada nüfuzu daha da artmışdır. Azərbaycan Respublikasının istehsal və qeyri-istehsal tərəqqisində ölkədə həyata keçirilən dövlət proqramlarının həyata keçirilməsi xüsusi rol oynayır. Xüsusilə regionlarda sosial-

iqtisadi inkişafı əlaqədar dövlət proqramlarının icrası nəticəsində ölkədə istehsal edilmiş ümumi daxili məhsulun həcmi dəfələrlə artmış, yeni sənaye müəssisələri yaradılmış, zəruri infrastruktur qurulmuş, eyni zamanda sosial sahələrdə müxtəlif uğurlu layihələr həyata keçirilmişdir.

Dövlət başçısının 2004-cü il fevralın 11-i imzaladığı fərmanına əsasən regionlardakı əmək resurslarından daha səmərəli faydalanılması, qeyri-neft sahəsinin tərəqqi sürətinin artırılması, kənd təsərrüfatında həyata keçirilən islahatların dərinləşdirilməsi, regionlarda əhalinin məşğulluq səviyyəsini artırmaqla, işsizlik və yoxsulluq səviyyəsini azaldılması, sahibkarlığın inkişafı, yeni müəssisələr və iş yerlərinin yaradılmasına dair “Azərbaycanın bölgələrinin istehsal və qeyri-istehsal tərəqqisi Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)” imzalanmışdır. Bununla yanaşı, ölkə başçısı tərəfindən Gəncə-Qazax, Şəki-Zaqatala, Lənkəran, Quba-Xaçmaz, Aran, Dağlıq Şirvan və Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonlarında sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi məqsədilə əlavə olaraq on yeddi sərəncam təsdiq olunmuşdur. Bu sərəncamlar sayəsində ölkə regionları üzrə kredit qoyuluşlarının həcmi əvvəlki illərlə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə artmış və regionların iqtisadi inkişafı sürətlənmişdir. **(Diaqram 2.1)**

Diaqram 2.1

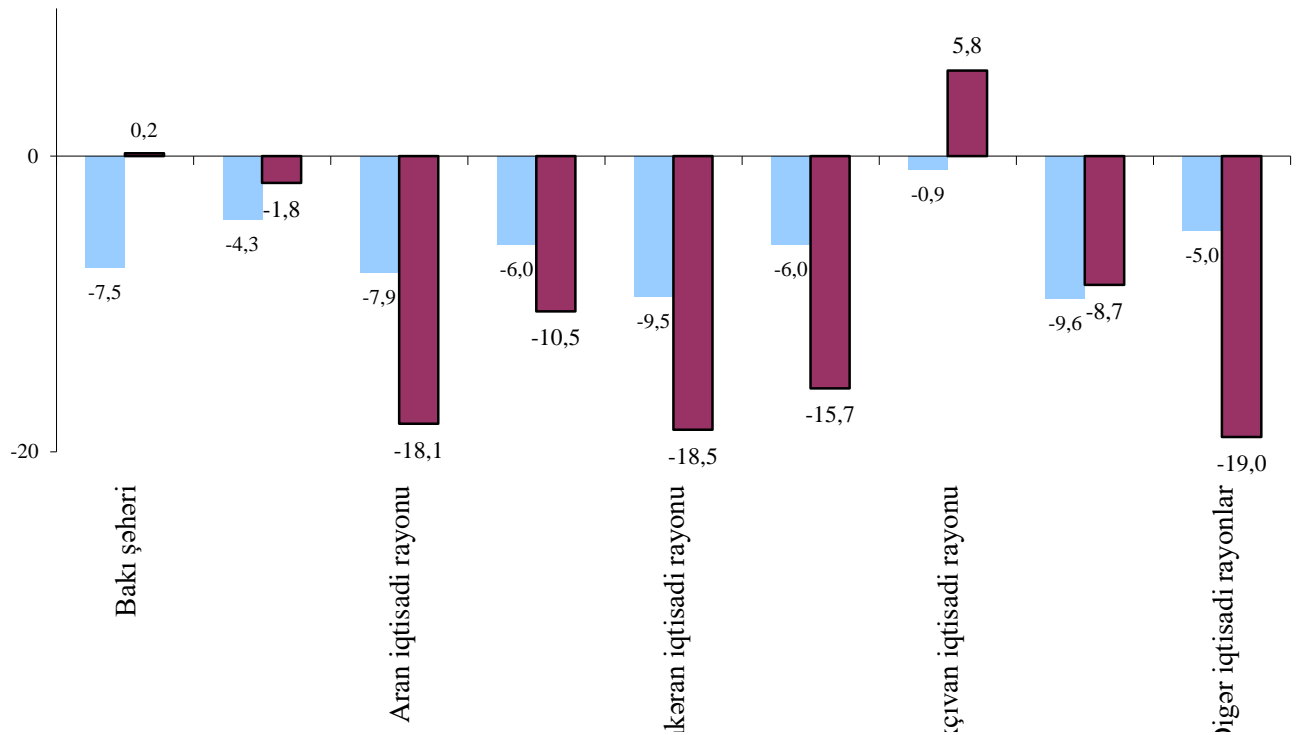
Mənbə: AMB Statistik Bülleteni // www.cbaz.az

Şəkil. Regionlar üzrə əmanətlərin cəlb olunması, %-lə (01.08.2017)

Bu fərmanla yanaşı, respublika Prezidentinin 27 fevral 2006-cı il tarixli fərmanına əsasən Bakı şəhərinin ətraf qəsəbələrinin inkişaf etdirilməsi və abadlaşdırılması məqsədilə “Bakının rayonlarının 2006-2007-ci istehsal və qeyri-istehsal tərəqqisinin intensivləşməsinə aid Tədbirlər Proqramı” qəbul edilmişdir. Bu proqrama əsasən hər bir qəsəbə üçün müxtəlif sahələr üzrə konkret tədbirlər müəyyən olunmuşdur.

Yuxarıda adı çəkilən proqramlarda nəzərdə tutulan işlərin davam etdirilməsi məqsədilə dövlət başçısının 2009-cu il aprelin 4-ü imzaladığı 80 nömrəli fərmanına əsasən “Azərbaycanın bölgələrinin 2009-2013-cü illər ərzində istehsal və qeyri-istehsal tərəqqisi Dövlət Proqramı” təsdiq edilmişdir.

Bu proqramlarda nəzərdə tutulan vəzifələrin uğurlu icrası nəticəsində ölkədə müsbət nailiyyətlər əldə olunmuş, sosial-iqtisadi inkişafını xarakterizə edən makroiqtisadi göstəricilərin səviyyəsi yüksəlmiş, bu da əhəlinin həyat səviyyəsinə müsbət təsir göstərmişdir. Nəticədə regionlarda əhəli tərəfindən banklara qoyulan əmanətlərin və əldə edilən kredit məbləğlərinin həcmi artmışdır. **(Diaqram 2.2)**

Mənbə: AMB Statistik Bülleteni // www.cbar.az

Şəkil. Regionlar üzrə kredit və əmanətlərdə artım tempi, %-lə (01.08.2017)

2017-ci ildə Azərbaycan Respublikasında İqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və modernləşdirilməsinin səciyyələndirən makroiqtisadi göstəricilərinin səviyyəsi aşağıdakı kimidir.

Cədvəl 2.1

2017 – ci ildə Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın makroiqtisadi göstəricilərinin səviyyəsi

Göstəricinin adı	2017-ci il, faktiki	2017-ci il özündən əvvəlki ilə nisbətən% -lə	2016-cı il özündən əvvəlki ilə nisbətən, %-lə
ÜDM (milyon manatla)	70135,1	100,1	96,9
ondan: Qeyri-neft ÜDM	44061,9	102,7	95,5
Adambaşına düşən ÜDM manatla	7205,0	99,1	95,8
Sənaye məhsulu, milyon manat	39555,4	96,6	99,5

Ondan: qeyri-neft sənayesi	9484,8	103,7	104,8
Əsas fondlara yönəldilmiş vəsaitlər, milyon man.	15550,8	97,4	78,3
Ondan: tikinti-quraşdırma işlərinə	11439,6	98,5	77,4
Kənd təsərrüfatı məhsulu, milyon man.	6580,0	104,2	102,6
o cümlədən:			
Bitkiçilik	3019,0	106,1	102,5
Heyvandarlıq	3561,0	102,7	102,8
Nəqliyyat sektorunda yüklərin daşınması, milyon ton	226,4	101,8	100,0
Nəqliyyat sektorunda sərnişinlərin daşınması, milyon sərnişin	1973,4	102,3	102,0
İnformasiya, rabitə xidmətləri, milyon man.	1724,6	106,6	104,7
Pərakəndə ticarət dövriyyəsi, milyon man.	35268,1	102,5	101,5
Əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlər, milyon man.	8636,0	101,2	98,9
Dövlət büdcəsinin gəlirləri, milyon man.	16446,9	94,0	100,0
Dövlət büdcəsinin xərcləri, milyon man.	17588,4	99,1	99,8
Dövlət büdcəsinin kəsiri, milyon man.	114	-	-
Əhalinin nominal gəlirləri, milyon man.	49162,9	108,3	108,7
Adambaşına düşən nominal gəlirlər, man.	5050,5	107,2	107,5
Əhalinin banklardakı əmanətləri, milyon man. 2017-ci il 01 dekabr vəziyyətinə	7370,6	96,9	107,3
Kredit qoyuluşları, milyon man. 2017-ci il 01 dekabr vəziyyətinə,	12226,2	75,1	86,8
Ondan: vaxtı keçmiş kreditlər	1890,3	131,1	117,3
Nominal orta aylıq əmək haqqı, man.	525,0	106,2	107,0
İstehlak qiymətlərinin indeksi	-	112,9	112,4
Əhalinin sayı, min nəfər, 2017-ci il 01 dekabr vəziyyətinə	9890,7	100,9	101,1
Xarici ticarət dövriyyəsi, milyon ABŞ dollar			
faktiki qiymətlərlə	21 809,4	111,6	82,6
müqayisəli qiymətlərlə:	-	89,1	93,9
İxrac			
faktiki qiymətlərlə	14 018,7	118,7	76,5
müqayisəli qiymətlərlə	-	93,5	94,9
qeyri-neft ixracı:			
faktiki qiymətlərlə	1 386,7	124,1	76,5
müqayisəli qiymətlərlə	-	121,8	82,2
İdxal:			
faktiki qiymətlərlə	7 790,7	100,9	94,1
müqayisəli qiymətlərlə	-	82,4	92,1

Cədvəlin təhlili göstərir ki, 2017-ci il ölkə üzrə ÜDM-un həcmi 70135,1 milyon manata bərabər olmuşdur. Ümumi daxili məhsulun həcmi özündən əvvəlki ilə nisbətən 2016-cı ildə 96,9%, 2017-ci ildə 100,1% təşkil etmişdir. Bu isə o deməkdir ki, ümumi daxili məhsulun həcmi özündən əvvəlki ilə nisbətən 2016-cı ildə 3,1% azaldığı halda, 2016-cı ilə nisbətən 2017-ci ildə çox cüzi 0,1% artmışdır. Ölkə üzrə

istehsal edilmiş ümumi daxili məhsulun 62,8%-i qeyri-neft sahəsini əhatə edir. 2017-ci ildə əhalinin hər nəfərinə düşən ümumi daxili məhsulun həcmi 7205,0 manata bərabər olmuşdur.

2017-ci ildə ölkədə 39555,4 milyon manatlıq sənaye məhsulu istehsal edilmişdir ki, onun da 9484,8 milyon manatı və ya 24%-i qeyri-neft sənayesinin payına düşür. Ölkə üzrə sənaye məhsulunun həcmi 2015-ci illə müqayisədə 2016-cı ildə 0,5%, 2016-cı ilə nisbətən 2017-ci ildə isə 3,4% azaldığı halda, qeyri-neft sənayesində yaranan məhsulun həcmi özündən əvvəlki ilə nisbətən 2016-cı ildə 4,8%, 2017-ci ildə 3,7% artmışdır.

2017-ci ildə sənayedə əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitlərin həcmi 15550,8 milyon manat olmuşdur ki, bu isə onun həcmnin özündən əvvəlki ilə nisbətən 2016-cı ildə 21,7%, 2017-ci ildə 2,6% azaldığını göstərir. Əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitlərin 11439,0 milyon manatı və ya 73,6% -i tikinti-quraşdırma işlərinə sərf edilmişdir.

2017-ci ildə ölkədə faktiki olaraq 6580,0 manatlıq kənd təsərrüfatı məhsulu istehsal edilmişdir ki, onun da 3019,0 milyon manatı və ya 45,9%-i bitkiçiliyin, 3561,0 milyon manatı 54,1%-i heyvandarlığın payına düşür. Kənd təsərrüfatı məhsulunun həcmi 2015-ci illə müqayisədə 2016-cı ildə 2,6%, 2016-cı ilə nisbətən 2017-ci ildə 4,2%, o cümlədən bitkiçilik məhsulunun həcmi müvafiq olaraq 2,5% və 6,1%, heyvandarlıq məhsulunun həcmi isə 2,8% və 2,7% artmışdır.

2017-ci ildə ölkənin nəqliyyat sektorunda fəaliyyət göstərən fiziki şəxslər və müəssisələr tərəfindən 226,4 milyon ton yük və 1973,4 milyon sərnişin daşınmışdır. Nəqliyyat sektorunda yük daşınması 2015-ci illə müqayisədə 2016-cı ildə dəyişmədiyi halda, 2016-cı ilə nisbətən 2017-ci ildə 1,8 %, sərnişin daşınması 2015-ci illə müqayisədə 2016-cı ildə 2,0%, 2016-cı ilə nisbətən 2017-ci ildə 2,3 % artmışdır.

2017-ci ildə əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlərin dəyəri 8636,0 milyon manata bərabər olmuşdur. Xidmət obyektləri tərəfindən əhaliyə göstərilən ödənişli

xidmətərin dəyəri 2015-ci illə müqayisədə 2016-cı ildə 1,1% azaldığı halda, 2016-cı illə müqayisədə 2017-ci ildə 1,2% artmışdır.

2017-ci ildə dövlət büdcəsinə daxil olan vəsaitlərin həcmi 16446,9 milyon manat, dövlət büdcəsindən xərclənmiş vəsaitlərin həcmi 17588,4 milyon manata bərabər olmuşdur ki, bunun nəticəsində ölkədə 1141,5 milyon manatlıq büdcə kəsiri yaranmışdır. Dövlət büdcəsinin kəsirinin həcmi ÜDM-un 1,6%-i səviyyəsində olmuşdur.

Dövlət büdcəsinin gəlirləri 2015-ci illə müqayisədə 2016-cı ildə sabit qaldığı halda, özündən əvvəlki ilə nisbətən 2017-ci ildə 6% azalmışdır.

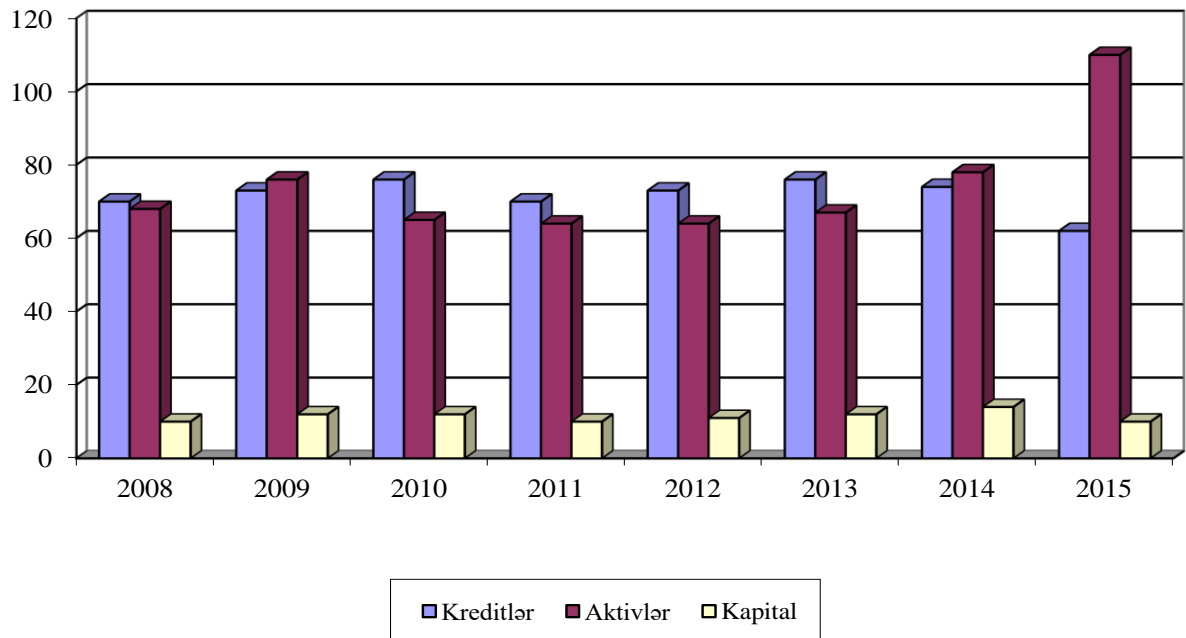
Dövlət büdcəsinin xərcləri 2015-ci illə müqayisədə 2016-cı ildə 0,2%, 2016-cı illə müqayisədə 2017-ci ildə 0,1% azalmışdır.

2017-ci ildə əhalinin gəlirlərinin nominal ifadədə həcmi 49162,9 milyon manata bərabər olmuşdur ki, bu da onun həcmi 2015-ci illə müqayisədə 2016-cı ildə 8,3%, özündən əvvəlki ilə nisbətən 2017-ci ildə 8,7% artmışdır. Bu dövrdə əhalinin hər nəfərinə düşən nominal gəlirlərin həcmi 5050,5 manat təşkil etmişdir ki, bu da onun həcmi özündən əvvəlki ilə nisbətən 2016-cı ildə 7,5%, 2016-cı illə müqayisədə 2017-ci ildə 7,2% artmışdır.

1 dekabr 2017-ci il tarixinə olan məlumata əsasən əhalinin banklarda olan əmanətlərinin həcmi 7370,6 milyon manata bərabər olmuşdur ki, bu da onun həcmi özündən əvvəlki ilə nisbətən 2016-cı ildə 7,3% artdığı halda, 2016-cı illə müqayisədə 2017-ci ildə 3,1% azaldığını göstərir.

2017-ci il dekabr ayının 1-nə olan məlumata əsasən ölkənin kredit təşkilatları tərəfindən qoyulan kredit qoyuluşlarının həcmi 12226,2 milyon manata bərabər olmuşdur, onun da 1890,3 milyon manatını və ya 15,5% -ni ödəmə vaxtı keçmiş kreditlər təşkil etmişdir. Kredit qoyuluşlarının həcmi özündən əvvəlki ilə nisbətən 2016-cı ildə 13,2%, 2017-ci ildə 24,9% azaldığı halda, vaxtı keçmiş kreditlərin həcmi isə özündən əvvəlki ilə nisbətən 2016-cı ildə 17,3%, 2017-ci ildə 31,1% artmışdır.

Diaqram 2.3

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı. İllik hesabat – 2015, s. 55

Şəkil. Cədvəl 1.5 Bank göstəricilərinin ÜDM-də payı, %-lə

2017-ci il yanvar-noyabr ayları üçün olan məlumatlara əsasən ölkə üzrə orta aylıq nominal əmək haqqının həcmi 525,0 manata bərabər olmuşdur. Bu göstəricinin həcmi özündən əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən 2016-cı ildə 7,0%, 2017-ci ildə 6,2 % artmışdır.

İstehlak məhsullarının və xidmətlərin qiymətləri 2015-ci illə müqayisədə 2016-cı ildə 12,4%, 2016-cı illə müqayisədə 2017-ci ildə 12,9% artmışdır.

2017-ci il dekabr ayının 1-nə olan məlumata əsasən ölkə əhalisinin sayı 9890,7 min nəfər olmuşdur. Bu da özündən əvvəlki ilə nisbətən 2016-cı ildə 1,1%, 2017-ci ildə 0,9% artmışdır.

2017-ci ildə xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi faktiki qiymətlərdə 21809,4 milyon ABŞ dolları olmuşdur ki, onun da 14018,7 milyon ABŞ dolları və yaxud 64,3%-i ixracın, 7790,7 milyon ABŞ dolları və yaxud 35,7% -i idxalın payına düşür. 2015-ci illə müqayisədə 2016-cı ildə xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi 17,4%,

ixracın həcmi 23,5%, idxalın həcmi 5,9% azaldığı halda, 2016-cı illə müqayisədə 2017-ci ildə xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi 11,6%, ixracın həcmi 8,7%, idxalın həcmi isə 0,9% artmışdır. 2017-ci ildə ixrac idxalı üstələyib ki, bunun nəticəsində də 6228 milyon ABŞ dolları müsbət saldo yaranmışdır.

Beləliklə, dövlət başçısı İlham Əliyevin dediyi kimi, “2017-ci il ərzində dövlətimiz intensiv və müvəffəqiyyətlə tərəqqi etmişdir. Yaşantımızın bütün istiqmətlərində qazandığımız məlumatlar dövlətimizin kompleks şəkildə tərəqqisinə xeyli müsbət təsir etmişdir.”(29)

2016-cı ildə respublika iqtisadiyyatı üçün qurulan “İstehsal” hesabı aşağıdakı məlumatlarla xarakterizə olunmuşdur:

Cədvəl 2.2

2016-cı ildə respublika iqtisadiyyatı üçün qurulan “İstehsal” hesabı

	Ümumi buraxılış	Aralıq istehlak	Əlavə dəyər
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	6 222,4	2 835,6	3 386,8
Sənaye	32285,5	9887,5	22398,0
Tikinti	13 691,0	7 352,1	6 338,9
Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri	9 707,7	3 455,9	6 251,8
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	6 119,3	2 043,6	4 075,7
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	2 197,7	773,5	1 424,2
İnformasiya və rabitə	1 603,2	545,1	1 058,1
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	1 889,2	340,1	1 549,1
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	2 358,5	510,7	1 847,8
Peşə, elmi-texniki fəaliyyət	1 714,7	860,1	854,6

İnzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi	581,3	208,5	372,8
Dövlət idarəetməsi və müdafiə; sosial təminat	3 345,5	1 615,9	1 729,6
Təhsil	2 405,2	503,3	1 901,9
Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	1 713,9	630,9	1 083,0
İstirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət	797,1	255,2	541,9
Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi	1 059,3	369,7	689,6
Fəaliyyət növləri üzrə cəmi	87 691,5	32 187,7	55 503,8
Məhsula və idxala vergilər (+)			5109,8
Məhsula və idxala subsidiyalar (-)			188,4
Ümumi daxili məhsul			60425,2

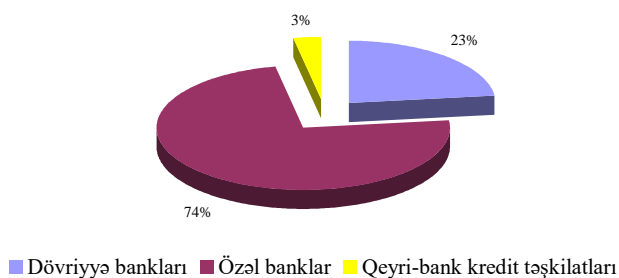
Cədvəldən göründüyü kimi, respublika üzrə bütün fəaliyyət növləri üzrə ümumi buraxılışın həcmi 87691,5 milyon manat, aralıq istehlakın həcmi 32187,7 milyon manat, əlavə dəyərin həcmi isə 55503,8 milyon manat olmuşdur.

2.2 İqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və modernləşdirilməsinin bank vasitəçiliyi ilə yenidən təşkilinin təhlili.

Ölkə iqtisadiyyatında, onun ayrı-ayrı konkret sahələrində qeyd edilən neqativ xarakterli təzahürlərin qarşısının alınması üzrə həyat keçirilməsi küllü miqdarda vəsait tələb edir. Vaxtında bu resursların müvafiq tələblər üzrə düzgün və lazımı həcmdə təmin edilməməsi bu gün artıq çoxlu sayda suallar yaradır. Bir çox ölkələrdə analogi problemlər mövcud idi, lakin xammal və materiallardan, maliyyə və enerji resurslarından səmərəsiz istifadənin qarşısının alınması üzrə vaxtında qətiyyətli addımlar atılaraq mövcud neqativlər aradan götürülmüşdür. Respublikamızda neft sənayesinin xarici və daxili sərmayələr hesabına inkişafı müəyyən dərəcədə sənaye qeyri-neft sahələrinin də inkişafına təkan verdi. Lakin bu sahədə düzgün və planlı

ardıcıl tədbirlər planının olmaması və ya həyata keçirilməməsi ölkəmizin müvafiq xammalla zəngin olmasına baxmayaraq materialtutumlu, enerjitutumlu sənaye sahələrinin inkişafı ilə xammal çatışmazlığını ortaya çıxardı. Vahid sənaye məhsul istehsalına nisbətən yüksək miqdarda, xammal və enerji məsrəflərinin tələb olunması, müasir daha səmərəli materialların istehsalı üzrə müəssisələrin yaradılmaması və Azərbaycanda müasir progressiv sahələrin zəif inkişafının nəticəsi kimi dəyərləndirilir. Bununla əlaqədar olaraq dövlət qarşıda duran əsas və ən vacib vəzifə Respublika iqtisadiyyatının şaxələndirilməsi və sənaye istehsalının müasir strukturunun formalaşdırılmasıdır ki, bu öz növbəsində materiala qənaətcil, ixracyönümlü olmalı və xalqın rifah halının yaxşılaşdırılması, ümumi ictimai istehsalın səmərəliliyinin artırılması kimi elmi-texniki tərəqqinin sürətlənməsinə təkan verməlidir. Görülən məqsədyönlü tədbirlərin nəticəsi olaraq ölkə iqtisadiyyatına kredit qoyuluşlarının həcmində dövlət banklarının rolu azaldılmış, özəl bankların, qeyri-bank kredit təşkilatlarının rolu xeyli dərəcədə artmışdır.

(Diaqram2.4)

Mənbə: AMB Statistik Bülleteni // www.cbaz.az

Şəkil. Kredit qoluluşlarının kredit təşkilatları üzrə strukturu (01.08.2017)

Yeni iqtisadi şəraitdə ölkəmizdə həyata keçirilən inkişaf strategiyası, ilk növbədə, regionların sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsi, iqtisadiyyatın rəqabət-qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi, idxaldan asılılığın azaldılması və ixracyönümlü məhsul istehsalına keçməklə iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə xidmət edir.

Bu gün Naxçıvan Muxtar Respublikasında yaradılan ümumi daxili məhsulun həcmi, təqribən, 2,5 milyard manata çatmaqdadır. Bu, bir daha onu göstərir ki, muxtar respublikada iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi istiqamətində əhəmiyyətli nailiyyətlər əldə edilib. Başqa sözlə, 1995-ci ildən başlayaraq uğurla həyata keçirilən iqtisadi kurs, nəticəyə hesablanmış strategiya və reallığı özündə ehtiva edən fəaliyyət bu gün öz bəhrəsini verməkdədir. Bunu statistik göstəricilərlə bərabər, muxtar respublikaya gələn xarici qonaqlar, o cümlədən Naxçıvanın iqtisadi inkişafını təhlil edən ekspertlər də xüsusi vurğulayırlar. Muxtar respublikada daxili bazarın qorunması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə öz müsbət təsirini göstərib. Belə ki, yerli istehsalı mümkün olan, qida təhlükəsizliyi parametrlərinə tamamilə cavab verən, istehsalında yerli xammaldan istifadə edilən əmtəələrin eyniadlı xarici analoqlarından, xüsusilə onların dempinq təsirindən sığortalınması hər bir ölkədə olduğu kimi, Naxçıvanda da həyata keçirilən iqtisadi tənzimləmə tədbirlərindəndir. Təcrübə göstərir ki, daxili bazarın bu yolla qorunması, konkret tədbirlərin görülməsi nəticəyə əhəmiyyətli təsir göstərir. Muxtar respublika iqtisadiyyatının xaricə açılan qapılarında – gömrük-keçid məntəqələrində tamamilə yeni infrastruktur komplekslərinin qurulması, onların iş saatlarının artırılması istiqamətində görülən işlər də bu sahədə mühüm addımlardandır. Qardaş Türkiyə Respublikasının Naxçıvan Muxtar Respublikasında istehsal edilən məhsullara tətbiq edilən məhdudiyyətlərin və rüsumun aradan qaldırılması ixrac imkanlarının da artmasına şərait yaradır. Bu isə sahibkarlarımız üçün geniş imkanlar yaratmaqla bərabər, eyni zamanda onların öz üzərlərinə düşən məsuliyyəti dərk etmələrini, müəyyən sahələr üzrə istehsalın xərclərinin azaldılmasını, texnoloji proseslərin daim innovativ prinsiplərə uyğun olaraq yenilənməsini, keyfiyyət meyarlarına tam cavab verən ekoloji təmiz məhsulların istehsalına diqqətlərini daha da artırmasını tələb edir. Əgər belə olarsa, yerli məhsullarımız rəqabətə davamlı olacaq və daxili, həmçinin xarici bazarlarda da həmin məhsulların daimi alıcı kütləsi formalaşacaq.

İqtisadiyyatın çoxşaxəliliyi prosesi sistemxarakterli olmaqla ardıcıl yanaşma da tələb edir. Həmin yanaşma muxtar respublikada mövcuddur və bu, digər bütün sahələrdə həyata keçirilən işləri əhatə etməklə hərtərəfli inkişaf prosesinin davamlılığını təmin edib. Dövlət dəstəyi ilə verilən güzəştli kreditlər hesabına vacib istehsal sahələrinin yaradılması, prioritet hesab olunan sahələrdə yeni infrastruktur şəraitinin qurulması, yerli tələbatın tamamilə yerli istehsal hesabına formalaşmasının əsas məqsəd kimi qarşıya qoyulması bu baxımdan önəmlidir. Bu gün bazara yeni məhsulların çıxarılması, yerli xammala əsaslanan istehsalın dəstəklənməsi, daha çox sərmayə qoyuluşu tələb edən sahələrin dövlət hesabına maliyyələşdirilməsi də bu istiqamətdə atılan addımların tərkib hissəsidir. Naxçıvanda alternativ və bərpaolunan enerji mənbələri hesabına güclü enerji potensialının yaradılması muxtar respublikanın enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasına xidmət etməklə bərabər, istehsal müəssisələrinin də fasiləsiz olaraq fəaliyyəti üçün əsaslı zəmin yaradır. Bundan başqa, yeni istehsal, emal və xidmət müəssisələrinin yurdumuzun hər yerində, qəsəbələrdə, dağ və sərhəd kəndlərində yaradılması məşğulluğu təmin edir, həmin yaşayış yerlərində məskunlaşmanı artırır. Sevindirici haldır ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasında iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi istiqamətində görülən işlər xarici ticarət əlaqələrinin daha da genişləndirilməsinə imkan verir. Nüfuzlu xarici qonaqların Naxçıvanın mövcud, iqtisadi potensialı ilə tanış olmaları üçün şəraitin yaradılması, ölkə və dünya səviyyəli sərgilərdə, yarmarkalarda muxtar respublika sahibkarlarının iştirakının təmin edilməsi, Naxçıvan məhsullarının xarici bazara çıxarılması məqsədlə lazımı tədbirlərin həyata keçirilməsi onların ixrac imkanlarını daha da artırır. Eyni zamanda muxtar respublikamızda yol infrastrukturunu şəbəkəsinin genişləndirilməsi və magistral yolların buraxılış qabiliyyətinin gücləndirilməsi də iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə xidmət edir. Dəmir yolu və hava nəqliyyatı xətlərinin dünya standartları səviyyəsində yenidən qurulması, Naxçıvan Beynəlxalq Hava Limanının xarici ölkələrlə hava yolu əlaqələrinin mövcudluğu da muxtar respublikanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasının daha da sürətlənməsinə stimül verir.

Ölkəmizin lizinq müəssisələrinin gördüyü işlərin analizi göstərir ki, bu şirkətlərin mühüm iqtisadi meyarları əsasında informasiya bankı yığıla bilmədiyinə görə bu müəssisələrin gördüyü işlər barəsində fikir yürütmək qeyri-mümkündür. Ancaq yenə də həmin araşdırma mövzusunda nəzər salarkən sözügedən informasiyaların ən yüksək səviyyədə yığılmasına və onların analizinə yiyələnməyə cəhd etmişik. Nəticədə, ölkəmizin lizinq müəssisələrində lizinq portfelinin tərəqqi tempinin analizi göstərir ki, “Unilcasing” müəssisəsi lizinq portfelinin tutumuna əsasən başqa müəssisələri geridə qoyur. 2016-cı ilin informasiyasına əsasən sözügedən müəssisənin lizinq portfelinin tutum miqdarı 2015-cü ilin müvafiq göstəricisini 3,6%, 2013-cü illə müqayisədə isə 35,7% ötmüş və 38,8 mln. Dollar olmuşdur.(Cədvəl 2.3)

Cədvəl 2.3

*Azərbaycanın lizinq şirkətlərində lizinq portfelinin
inkişaf dinamikası (min manatla)*

<i>Lizinq Şirkətin adı</i>	<i>İLLƏR</i>			
	<i>2014</i>	<i>2015</i>	<i>2016</i>	<i>2017</i>
Joint leasing	<i>m.y.</i>	<i>28600</i>	<i>28835</i>	<i>30244</i>
Ansar leasing	<i>m.y.</i>	<i>m.y.</i>	<i>m.y.</i>	<i>9855</i>
Standart leaing	<i>m.y.</i>	<i>m.y.</i>	<i>5127</i>	<i>9687</i>
Parcx leasing	<i>3961</i>	<i>m.y.</i>	<i>m.y.</i>	<i>6961</i>
Ata leasing	<i>3600</i>	<i>3828</i>	<i>4495</i>	<i>6503</i>
Tcxnika leasing	<i>6555</i>	<i>4002</i>	<i>3362</i>	<i>3410</i>
AG leasing	<i>1253</i>	<i>9857</i>	<i>5554</i>	<i>3183</i>
Uni leasing	<i>3743</i>	<i>28600</i>	<i>38800</i>	<i>m.y.</i>
Aqro leasing	<i>3493</i>	<i>m.y.</i>	<i>m.y.</i>	<i>m.y.</i>
Qafqaz leasing	<i>7653</i>	<i>6550</i>	<i>9137</i>	<i>m.y.</i>
NIKOIL leasing	<i>5810</i>	<i>5454</i>	<i>m.y.</i>	<i>my.</i>
Finance leasing	<i>2005</i>	<i>my.</i>	<i>my.</i>	<i>my.</i>
MCB teasing	<i>m.y.</i>	<i>my.</i>	<i>1192</i>	<i>m.y.</i>

Mənbə: Dövlət statistika komitəsi : Bakı 2017 s.46

Cədvəlin informasiyalarından məlumdur ki, “Joint leasing” müəssisələrinin lizinq portfelinin tutum miqdarı 01.07.2017-d il tarixinə 30,2 mln.dollar olmuşdur ki, buda 2014-cu illə müqayisədə 5,6%, 2014-cu illə müqayisədə isə 4,9% çoxdur.

Biznes tipli lizinq prosedurlarının tutum miqdarına əsasən “Toint İcasing” müəssisəsi başqa müəssisələri geridə qoysa da, deməli ki, bu sektorda lap çox əsas kütləyə sahib olan “Uni hcasing” və “Aqroleasing” şirkətlərinin 2014-2017-ci il tarixə sözügedən informasiyalar yoxdur(Cədvəl 2.2)

Cədvəl 2.4

Azərbaycanın lizinq şirkətlərində biznes xarakterli lizinq əməliyyatları (min manatla)

<i>Lizinq şirkətinin adı</i>	<i>İLLƏR</i>			
	<i>2014</i>	<i>2015</i>	<i>2016</i>	<i>2017</i>
Joint leasing	<i>m.y.</i>	<i>27355</i>	<i>76424</i>	<i>27809.7</i>
Ansar leasing	<i>m.y.</i>	<i>m.y.</i>	<i>m.y.</i>	<i>5125,0</i>
Standart	<i>rny.</i>	<i>my.</i>	<i>5104</i>	<i>9655,4</i>
Pa rex leasing	<i>2734</i>	<i>m.y.</i>	<i>m.y.</i>	<i>3454.0</i>
Ata leasing	<i>3600</i>	<i>3828</i>	<i>3785</i>	<i>5474,2</i>
Texnika	<i>5859</i>	<i>3904</i>	<i>3144</i>	<i>3100,0</i>
AG leasing	<i>1087</i>	<i>8163</i>	<i>5554</i>	<i>3183</i>
Uni leasing	<i>3444</i>	<i>27016</i>	<i>m.y.</i>	<i>m.y.</i>
Qafqaz	<i>4921</i>	<i>4913</i>	<i>7393</i>	<i>m.y.</i>
NIKOİL	<i>5810</i>	<i>5454</i>	<i>5454</i>	<i>m.y.</i>
MCB leasing	<i>m.y.</i>	<i>m.y.</i>	<i>1192</i>	<i>m.y.</i>
Aqro leasing	<i>3493</i>	<i>m.y.</i>	<i>m.y.</i>	<i>m.y.</i>
Finanse	<i>387</i>	<i>m.y.</i>	<i>m.y.</i>	<i>m.y.</i>

Mənbə: Dövlət statistika komitəsi : Bakı 2017 s.52

Cədvəlin informasiyalarına əsasən, “Ata leasing” müəssisəsinə əsasən biznes tipli lizinq prosedurlarının tutum miqdarı 01.07.2017-ci il tarixində 2016-ci ilə nisbətən 52,1%, 2015-ci illə müqayisədə 43,0%, 2010-cu illə müqayisədə isə 44,6% artaraq 5,5 mln manat olmuşdur.

2014-2017-ci illər ərzində ölkəmizin bir sıra lizinq müəssisələrində istehlak tipli lizinq prosedurlarının inkişaf tempinə baxdıqda, məlum olur ki, bu sektordakı meyarları yaxşı dəyərləndirmək qeyri-mümkündür.(cədvəl 2.3)

Cədvəl 2.5

<i>2014-2017-ci illərdə bəzi lizinq şirkətlərində istehlak xarakterli lizinq əməliyyatlarının dinamikası</i>				
<i>Lizinq</i>	<i>İLLƏR</i>			
<i>Şirkətinin adı</i>	20	2015	2016	2017
Joint leasing	<i>m.</i>	1245	2411	2434
Ansar leasing		-		4730
Stand art		-	23	32
Pare* leasing	12	-		3507
Ata leasing	-	-	710	1029
Texnika	69	98	218	310
AG leasing	16	1694	-	-
Uni leasing	29	4494	<i>m.y.</i>	<i>my.</i>
Qafqaz leasing	27	1635	1744	<i>m.y.</i>

Mənbə: Dövlət statistika komitəsi : Bakı 2017 s.56

Analiz etdiyimiz və informasiya qazandığımız lizinq müəssisələri arasında “Qafqaz leasing” müəssisəsi lap geniş kapital tutumuna sahibdir. Nəticədə, sözügedən müəssisə əsasında kapitalın tutum miqdarı 8131 min manat, qanun kapitalının tutum miqdarı 2000 min manat olmuşdur (Cədvəl 2.6)

2017-ci il yanvarın 1-nə Azərbaycanın lizinq şirkətlərinin Kapitalının və Xalis mənfəətinin həcmi

	<i>Cəmi</i>	<i>o cümlədən nizamnamə kapitalı</i>
--	-------------	--------------------------------------

Uni teasing	7200	180 0	1600
Joint leasing	4834	700	m.y.
Qafqaz leasing	8131	200 0	673
AG leasing	nuy.	100 0	136
Standout leasing	3949	401 5	273
Ata leasing	1505	100 0	5
Texnika leasing	5936	600 0	m.y.
MCB leasing	842	842	m.y.

Mənbə: Dövlət statistika komitəsi : Bakı 2017 s.82

“Texnika leasing” müəssisəsinin lap çox qanun kapitalı(6000 manat) təşkil etməklə onun kapitalı 5936 manatla üst-üstə düşür.

01.07.2017-ci il tarixinə bəzi lizinq şirkətlərində mövcud lizinq müqavilələri haqqında göstəricilərin təhlili göstərir ki, “Ata leasing” şirkəti daha çox müqavilələrə malikdir. Belə ki, hazırda bu şirkət üzrə mövcud müqavilələrin sayı 4913-3 bərabərdir ki, bunun da 63,6%-i (3127-si) fiziki şəxslərin, 36,4%-i(1786-sı) hüquqi şəxslərin payına düşür (cədvəl 2.7).

Cədvəl 2.7

01.07.2017-ci il tarixinə Azərbaycanın bəzi lizinq şirkətlərində lizinq müqavilələri haqqında göstəricilər

		Hüquqi	vizi	
		Saxslarl	ki	
Joint	174	117	57	3
MCB	16	8	8	8

Standart	117	46	71	5
Parex	155	25	130	4
Ata leasing	4913	1786	312	1
Texnika	24	14	10	7
AG leasing	105	48	54	6
Qafqaz	614	359	255	2

Mənbə: Dövlət statistika komitəsi : Bakı 2017 s.89

“Qafqaz leasing” müəssisəsi əsasında bu cür sazişlərin sayı 614-ə çatır ki, bunun da 58,5%-i(359-u) səlahiyyətli şəxslərin, 41,5 faizi (255-i) fiziki şəxslərin öhdəliyində olur.

Müsbət yüksəliş cərəyanının əksinə, ölkəmizdə lizinq sahəsinin tərəqqi tempi və mövcud tutum miqdarı bələdiyyə bazar potensialı əsas götürülməklə tərəqqi etmiş bazar iqtisadiyyatlı dövlətlərə nisbətdə çox azdır. Təcrübəçilərin fərziyyəsinə görə, sırf lizinq qarşılıqlı əlaqələrinin sürətli şəkildə tərəqqisi mühüm təsisatların yenilənməsi, maliyyələşmə bazalarının cəzb edilməsi, tam olaraq iqtisadiyyatın modernizasiyası ilə əlaqədar bəzi məsələlərin aydınlanmasına dəstək olardı. Tərəqqi etmiş bazar iqtisadiyyatlı dövlətlərdə fərqli sektorların xeyli şirkətləri maliyyə sərvətlərinin miqyasından və tutum miqdarına bağlı olmadan sırf Lizinq servisləri hesabına aktiv şəkildə istifadə edilir ki, nəticədə Lizinq maliyyələşməsinin tutum miqdarı gerçək aktivlərə investisiyaların hər birinin orta hesabla 30%-ni əhatə edir.

2.3. İqtisadiyyatda mövcud olan elektron pul kütləsinin ölkə iqtisadiyyatının modernləşdirilməsinə təsirinin qiymətləndirilməsi.

Müasir pul sistemində pul öz funksiyasını səmərəli yerinə yetirir və iqtisadiyyatın tələbinə uyğun olaraq optimal tədavül olunur.

Pulların təklifi və tədavülə buraxılmasının tənzimlənməsi bir sıra ölkələrdə Mərkəzi Bank tərəfindən həyata keçirilir. Bunun üçün hər bir ölkənin Mərkəzi

Bankında miqdar ölçülərindən istifadə etmək zəruridir. Belə ölçülər pul kütləsi göstəricilərindəndir. Respublikamızda kredit qoyuluşlarının kredit təşkilatları üzrə və bank sistemi üzrə strukturu dünya təcrübəsinə əsaslanaraq bank sistemində özəl sektorun payının artması ilə nəticələnmişdir.(Cədvəl 2.8)

Cədvəl 2.8

Kredit qoyuluşlarının kredit təşkilatları üzrə strukturu

	<i>illər</i>								
	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017 (01.07. 17)
Real sektora kredit qoyuluşu									
Cəmi kredit qoyuluşları	1441.0	9163.4	9850.3	12243.7	15422.9	18542.6	21730.4	16444.6	12860.8
Dövlət bankları, mln manat	748.3	3901.9	3300.0	4137.1	5300.4	6143.8	7289.3	5749.2	2895.7
xüsusi çəkisi, %-lə	51.9	42.6	33.5	33.8	34.4	33.1	33.6	35.0	22.5
Özəl banklar									
<i>cəmi</i>									
mln manat	653.1	5069.9	6298.8	7785.5	9689.4	11873.6	13875.2	10222.0	9512.8
xüsusi çəkisi, %-lə	45.3	55.3	63.9	63.6	62.8	64.0	63.8	62.2	74.0
<i>o cümlədən, xarici kapitallı banklar</i>									
mln manat	236.5	2306.3	3002.0	3394.0	4612.5	5580.1	6394.1	4328.8	3829.1
xüsusi çəkisi, %-lə	18.3	25.2	30.5	27.7	29.9	30.1	29.4	26.3	29.8
<i>bundan 100%-li xarici kapitallı banklar</i>									
mln manat	25.9	464.2	586.2	759.3	1034.7	1388.6	1564.5	1248.8	1091.9
xüsusi çəkisi, %-lə	1.8	5.1	6.0	6.2	6.7	7.5	7.2	7.6	8.5
Qeyri-bank kredit təşkilatları									
mln manat	39.6	191.6	251.5	321.1	433.1	525.2	566.0	473.4	452.3
xüsusi çəkisi, %-lə	2.7	2.1	2.6	2.6	2.8	2.8	2.6	2.9	3.5

Mənbə: AMB Statistik Büttelen, N 07, 2017 s. 16

Cədvəl 2.9

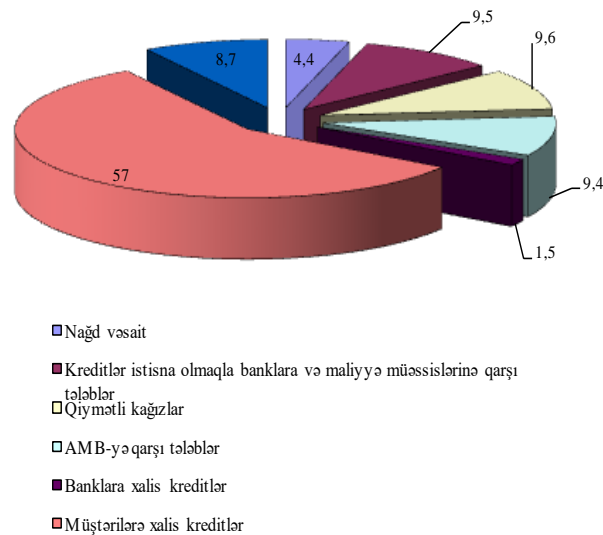
Azərbaycanda bank sisteminin strukturu (2009-2015-ci illər)

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Bankların sayı, o cümlədən	46	45	44	43	43	45	43

dövlət bankları	1	1	1	1	1	2	2
xarici kapitalların sayı, o cümlədən	23	22	23	22	22	23	21
nizamnamə kapitalının 50%-dən çoxunu təşkil edən	7	7	7	6	7	8	8
Bank olmayan kredit təşkilatlarının sayı, o cümlədən:	96	101	125	133	148	157	157
kredit ittifaqları	77	82	97	104	111	109	109
beynəlxalq hümanitar təşkilatlar tərəfindən maliyyələşdirilən kredit təşkilatları, o cümlədən	18	18	27	28	36	47	47
Filiallar	54	57	74	114	182	212	228
digər bank olmayan kredit təşkilatlarının sayı, o cümlədən:	1	1	1	1	1	1	1
Filiallar	12	12	12	12	12	12	12

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı. İllik hesabat – 2015, s. 53

İqtisadiyyatda pul kütləsi dedikdə alqı-satqı yolu ilə dəyişmədə olan nağd və nağdsız şəkildə bütün valyutanın toplusu nəzərdə tutulur. Pul məbləğinin tutumuna bəzi faktorlar effekt göstərir. İqtisadiyyatın artım tempi və daxili istehsal, gəlirin həcmi, kredit və bankın strukturu və yüksəliş həddi, dövlətin maliyyə, pul vəsaiti, pul dəyişiminin sürəti, ölkənin tədiyyə tarazlığının vəziyyəti, dəyişim mərhələsində olan pulun tutumunun son vəziyyəti və onun strukturunun müəyyən edilməsi yetərincə mürəkkəb məsələdir. Çünki, dəyişim mühitində olan xırdalana bilməyən kredit vəsaitləri, fərqli formada maliyyə aktivləri bu və yaxud başqa səviyyədə fərqli vəsait funksiyasını həyata keçirə bilər. Praktiki fəaliyyətdə toplu pulun vəsaitin son dəyişiminin monitoring edilməsi üçün pul formalarının özəl göstəricilərindən istifadə edirlər. (Diaqram 2.6

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı. İllik hesabat – 2015, s. 59

Şəkil. Bank sisteminin aktivlərinin strukturu, 2015-ci il

Sözügedən pulların tutum miqdarı və quruluşunun göstəriciləridir. Bu yalnız toplu vəsaitin tutum miqdarı üçün nəzərdə tutulan keyfiyyət dəyəri deyil, eyni zamanda onun keyfiyyət xüsusiyyətidir, bu da öz növbəsində, ölkənin aktiv iqtisadi vəziyyətinə təsirinin dərəcəsini aşkar edir. Beynəlxalq standartlara uyğun olaraq pul kütləsinin müxtəlif göstəricilərini aşkar etmək üçün likvidlikdən istifadə edirlər. Pul aqreqatlarının hesablama prinsipi aşağıdakılardır:

- a) Ardıcıl olaraq pul forması əvvəlkini birləşdirir;
- b) Hər növbəti pul aqreqatı özündən öncə gələn aşağı dərəcəli likvid maliyyə aktivi qəbul edir. (pul aqreqatı artdıqca onun likvidliyi aşağı düşür).

Deyilənlərlə bağlı olaraq vəsait toplusunu müəyyən edərkən çox vaxt bu termindən istifadə olunur.

“Pul” sözü qısa anlamda və pul sözü geniş mənada.

“Pul” sözü qısa anlamında pul toplusunun yüksək likvid elementidir. Xüsusilə bu pul kütləsinə nağd pulları və tələb olunan qədər depozitləri (əmanətləri) aid edirlər. Müddətli əmanətlərdən fərqli olaraq tələb olunan qədər qiymətli kağızlardan həmişə sərbəhd tanımadan və cəza tədbiri olmadan bütöv qiymətlə hesablaşma və ödəmələr üçün faydalanmaq olar. Yüksək likvidlik zamanı ölkənin iqtisadi aktivliyinin səviyyəsi və həcmi arasında sıx qarşılıqlı əlaqə dinamikası mövcuddur.

“Pul” anlayışının ətraflı izahında nağd və tələb olunana qədər depozitlərdən əlavə potensial vəsaitlər də aiddir. Potensial pullara müddətli depozitlər, əmanətlər, qiymətli kağızlar daxildirlər.

“Pul” anlayışının ətraflı şəkildə tutumunun müəyyənləşdirilməsinin zəruriliyi və onun nizamlanması maliyyə bazarının yüksəlişi ilə əlaqədardır. Bu ən çox təzə maliyyə texniki vasitələrinin sayının ortaya çıxması (məsələn, müxtəlif növ sənaye qiymətli kağızları), onların qarşılıqlı əvəz olunması ilə əlaqədardır. Deyilənlərlə bağlı olaraq praktiki fəaliyyətdə respublikadakı iqtisadi prosesə çoxlu pul formalarının effekti gözə dəymir.

Həyata keçirilən pul formalarının tutum miqdarı və daxili quruluşu dövlətlər əsasında seçilir. Nəticədə bu ənənəvi iqtisadiyyatın xüsusiyyəti ilə əlaqədardır. İqtisadiyyatın tərəqqi həddi, maliyyə bazarları və kredit idarəetmə üsulları pul dəyişiminin təşkil olunma xüsusiyyətləri və başqa amillərlə əlaqədardır. Ayrı-ayrı dövlətlərdə çox vaxt aşağıdakı mühüm formalardan istifadə olunur:

M1 --- ən çox dəyişiləcək pullar istəlinədək sənədlər;

M2 --- daxilində M1 vardır və mütləq şəkildə kommersiya banklarında olan zaman intervallı qiymətli kağızlar və əmanətlər;

M3—bu formanın daxili quruluşu bankın idarə səviyyəsinin yüksəlişindən və ayrı-ayrı dövlətlərdə maliyyə bazarının inkişafından asılı olur. M2 formasından başqa bura iri dəyərli zaman intervalına sahib qiymətli kağızlar, özəl maliyyə-kredit institutlarının əmanətləri və ya digər pul fəalları.

Lap geniş pul formaları da həyata keçirilir. Ənənəvi pul vahidinin zəruriliyini həyata keçirmək məqsədilə respublikanın Milli Bankı özəl tədbirlər həyata keçirir. Nəticədə bu var olan iqtisadi mühitdə pul məbləğinin zəruri quruluşunu saxlamağa istiqamətləndirilmişdir.

Ayrı-ayrı pul formaları içərisində nisbi tarazlığa o vaxt nail olunmuş hesab edilir ki, əgər M2 və M3 formalarının yüksəlmə intensivliyi M1-in yüksəlmə intesivliyindən artıqdır.

Hər bir ölkədə pul aqreqatları beynəlxalq standartta uyğun müəyyən edilir.

Əgər əhalinin nağdsız hesablaşmalarının tərəqqisi zəruri ölçüdə olmazsa, bank servisləri, maliyyə bazarları və vəsait toplusunun meyarlarının digər səbəbləri (öz tərkibinə görə digər ölkələrdən fərqlənirsə, onda Mərkəzi Bank tətbiq olunan pul aqreqatlarını dövri olaraq dəyişə bilər.

M0 -(tədavüldə olan nağd pullar) - bura banknotlar və qəpiklər, əhalidə və bankın olmadığı kredit-maliyyə təşkilatlarının kassalarında və iqtisadi subyektlərdə olan pullar aiddir.

M1-bura köçürülmə depozitləri və M0, kommersion və qeyri kommersion təşkilatları, bankın olmadığı maliyyə-kredit qurumlarının, özəl sahibkarlar və fiziki şəxslərin cari sənədləri, istənilənədək əmanətlərdə olan pullar və digər hesablarda da olan qalıq vəsaitlər daxildir.

M2 – tərkibinə M1 və digər sənədlər, kredit təşkilatlarında manatla açılmış və qiymətli kağızlardakı vəsaitlər (səhmlərdən başqa), kommersion və qeyri kommersion qurumlarında, fərdi sahibkarlar və fiziki şəxslərdə, həmçinin rezidentlərdə olan pullar daxildir.

M3 – M2 və köçürülmə pulları, müddətli sənədlər, bankın olmadığı maliyyə-kredit qurumlarının, qiymətli kağızlar fərdi sahibkarların və fiziki şəxslərin xarici valyutası daxildir.

Ödəmə qabiliyyəti ehtiyacını dəyərləndirmək məqsədilə fəal pul toplusu müəyyən edilir. Aktiv pul kütləsinə manatla dəyişiləcək olan nağd pul və ənənəvi pul

vəsaiti ilə istənilənədək sənədlər aiddirlər. Böyük fəal pul toplusunu M1 formasından əlavə, onun tərkibinə xarici valyuta daxil olan tələbedilənədək depozitlər daxildir.

Pul aqreqlərinin əsasında iqtisadiyyatın kapitallaşdırılması dərəcəsini təyin etmək olar, bununla da milli təsərrüfatın pul vəsaiti ilə təmin edilməsinin səviyyəsini öyrənmək olar. O ümumi daxili məhsulun pul kütləsinə nisbəti kimi hesablanır.

Müasir şəraitdə iqtisadiyyatın vəsaitə təminatı dərəcəsinə ancaq pul toplusunun tutumu effekt göstərmir, eyni zamanda valyutanın alıcılıq qabiliyyəti də effekt göstərir. Sözügedənlərlə bağlı nominal və gerçək pul toplusunun inflyasiya intensivliyinə uyğunlaşdırılması üzrə uyğunlaşdırma edirlər (kənarlaşmaları düzəldirlər). Bu səbəbdən də gerçək pul toplusu nominal pul toplusundan azdır. Respublika ərazisində inflyasiya tempi pul kütləsinin artım tempini üstələyərsə, onda nominal pul toplusu çoxalsa da gerçək pul toplusu azalır. Qeyd etdiyimiz hər iki göstərici bərabər olarsa, onda hesablaşma və ödənişlər üçün pul vəsaitinin çatışmamazlığı yaranar.

Pul-kredit siyasətini müəyyən edərkən pul-kredit siyasətini qaydaya salan qurumlar pul mənbəyi meyarlarından faydalanırlar. Təkmilləşmiş bir sıra ölkələrdə M0 istifadə olunur. M0 burada pul aqreqlə kimi deyil, pul kütləsinin göstəricisini hesablamaq üçün istifadə olunur.

Qızıl standartı şəraitində tədavüldə olan bütün vəsaitlər qızıl ilə həyata keçirilmişdir və pul mənbəyi var olan qızıl ehtiyatlarının həcminə bərabərləşdirilirdi. İndinin özündə dəyişmə prosesində qızıla xırdalana bilməyən kredit vəsaitlər vardır. Elə buna görə də bu terminin mahiyyəti dəyişilmişdir.

Dəyişmə prosesindəki nağd pulun və kommersiya banklarının ümumi pul həcminin yekunu pul bazasıdır.

Bütün bunlar Mərkəzi Bankda hesablanmışdır. Sözügedən meyar pul bazası adlanır, nəticədə, orada mövcud valyutalardan banklar faydalana bilərlər, digər tərəfdən tədavüldə artıq pul toplusunun əmələ gəlmə bazası olacaqdır. Sözügedənlərlə bağlı qərbin iqtisadi kitablarında Milli Bankın mənbəyini əhatələyən

pul kütləsi əksərən etibarlı pul mənbəyi kimi nəzərə çatdırılır. Pul mənbəyi terminini və bu mənbənin pul dəyişməsi prosesinin həyata keçirilməsində vəzifəsini izah etmək üçün Mərkəzi Bankın balansını nəzərdən keçirmək zəruridir.

Daxilində maddələr olan primitivdirilmiş tarazlıq mövcuddur və düşünülmüş sualları cavablandırmaq üçün zəruridir.

Cədvəl 2.8

Mərkəzi Bankın sadələşdirilmiş balansı

Aktivlər	Passivlər
Kommersiya banklarının kreditləri	Tədavüldə olan blanklar
Hökumətə verilən kreditlər	Kommersiya banklarının öhdəlik və artıq
Qızıl valyuta kreditləri	ehtiyatları

Mərkəzi Bankda olan banknotlar və ehtiyatlar pul bazasını təşkil edirlər. Mərkəzi Bankın pul göstəriciləri bankın balansının passivində göstərilir. Həmçinin o, Mərkəzi Bankın sərvəti olaraq özünü biruzə verir.

Fəal tarazlıqda Milli Bank sərvətlərinin hissələrə ayrılması da göstərilmişdir. Balansın fəal prosedurlarının xüsusiyyəti ondadır ki, o ancaq dövlət və kommersiya banklarının kreditörə kimi çıxış edə bilər. Burada sudalar verməklə Mərkəzi Bank iqtisadiyyata aktivlik gətirir.

Pul bazasının quruluşuna əhatəli yanaşma zəruridir. İnkişaf etmiş ölkələrdə nağd pul tədavülünün həcmi kiçikdir, xüsusilə o, sonrakı pul toplusunda çox az faizdən ibarətdir. Lakin pul toplusunun elementi kimi banklar əsas kütləyə sahib olurlar. Bir sıra ölkələrdə mərkəzi bankların əsas resurs mənbəyi pul bazasıdır. Bank ehtiyatları mütləq və əlavə olurlar.

Mütləq ehtiyatlar mənası odur ki, Milli Bankın istəyi ilə kommersiya bankları vəsait saxlayırlar. Mərkəzi Bank kommersiya banklarını məcbur edir ki, bir sıra məqsədlər üçün nəzərdə tutulan ehtiyatları yaratsınlar. Bank əmanətlərinə müəyyən vaxt tələb edən əmniyyət ehtiyatları yaratmaq zəruridir. Bu da Mərkəzi Bankdan ötrü pul toplusunu nizamlamaq üçün texniki vasitə vəzifəsini daşıyır.

İnkişaf etmiş ölkələrdə mütləq ehtiyatlar Mərkəzi Bankın passivlərində müəyyən bir qisimdən ibarətdir. Bəzi dövlətlərdə onlar formal surətdə silinirlər. Yəni də bir çox ölkələrdə mütləq ehtiyatlar mövcuddur və onlar Mərkəzi Bankın pul bazasının mühüm tərkib hissələrindən biridir.

Əlavə artıq ehtiyatlar odur ki, kommersion bankları könüllü olaraq Mərkəzi Bankda saxlayırlar. Bu kommersion bankları üçün aktiv vəsaitlərdir və banklar zəruri olduqda bu vəsaitlərdən öz prosedurlarını tətbiq etmək üçün faydalana bilərlər. Kommersion bankının artıq ehtiyatı onun kassasında olan pulları Milli Bankda olan kommersion bankının koresspondent müxbir hesabında və Milli Bankda olan sənədlərə qoyulmuş vəsaitlərdir. Bu vəsaitlər kommersion bankları hesabına bankların bir-birinə olan borclarını ödəmək üçün və Milli Bankdan kreditləri nağd almaq üçündür. Kommersion bankında artıq ehtiyat əmanətlər hərəkətinin intensivləşməsi müddətində, ssuda verilməsi həcmnin artırılmasında mütləq ehtiyat normasının aşağı düşməsi Milli Bankdan kreditlərin əldə edilməsi zamanı mövcud olur.

Kommersion bankı artıq ehtiyatın optimal həcmi müəyyən edir. Ehtiyatın çatışmazlığı bank əməliyyatlarının aparılmasında çətinlik yaradır. Hesablaşmalar zamanı bank başqa banklardan borc vəsaiti almaq məcburiyyətində qalır, artıq ehtiyatın böyük tutum miqdarı bankın qazancına neqativ effect göstərə bilər. Nəticədə, bu vəsaitlər qazanc vermir. Mərkəzi Bank kommersion bankı üçün kreditor olur. Mərkəzi Bank digər kommersion banklarının artıq vəsaitinin həcminə təsir edə bilər. Mərkəzi Bank kreditlərini məhdudlaşdırıb və ya artırabilir və hər gün faiz dərəcələrinə təsir edə bilər.

Beləliklə, pul bazarını əhatə edən vəsaitlərin bir qismi nağd şəkildə insanların əlində, o biri qismi tədarük şəklində Mərkəzi Bankın bazasındadır. Bu elementlərin fərqli cəhəti bank ödənişlərinin tərəqqisinin dərəcəsi, inflyasiya intensivliyindən, insanların gəlirinin mədaxil inkişaf tempindən aslıdır. Hər hansı miqyasda sözügedən fərqlər Milli Bankın faiz siyasətinə effect göstərir. Depozitlər əsasında faiz

dərəcəsinin eyni mühitdə yüksəlməsi zamanı əhalinin pul yığmaq marağı artır və bunun nəticəsində bank ehtiyatları çoxalır. Pul mənbəyinin inkişaf sürəti dəyişmə prosesində olan pul toplusunun çoxalmasına yüksək dərəcədə effect göstərir. Mərkəzi Bank pul mənbəyinin tutum miqdarının çoxalması ərzində ölkədə pul təklifini artırır və yaxud azalda bilər. Pul mənbəyinin strukturu dəyişilən zaman pul toplusuna effect göstərir. Misal üçün, əgər pul mənbəyinin tutum miqdarının sabit qalması Mərkəzi Bank ehtiyat tələblərini azaldarsa, onda komməriya banklarının mütləq ehtiyatları azalacaq və artıq ehtiyatlar çoxalacaq.

Nəticədə bu pul təkliflərinin çoxalmasına şərait yaradır. Artıq ehtiyatlar komməriya banklarında fəal prosedurlar yerinə yetirmək üçün vəsait mənbəyi olur (kreditlərin verilməsi sürətlənir). Bu prosesdən də yeni sənədlər əmələ gəlir . Pul mənbəyinin tutum miqdarı və strukturu qiymətli kağız və pul multiplikatorlarının tutumlarına da effekt göstərir və bu da komməriya banklarında pul vəsaitlərinin artması imkanlarını yaradır.

Mərkəzi Bankda olan banknotlar və ehtiyatlar pul bazasını təşkil edirlər. Mərkəzi Bankın pul göstəriciləri bankın balansının passivində qeyd edilir. Eyni zamanda o, Mərkəzi Bankın resusları kimi çıxış edir.

Aktiv tarazlıqda Milli Bank sərvətlərinin hissələrə ayrılması göstərilmişdir. Onun fəal prosedurlarının xüsusiyyəti ondadır ki, o ancaq dövlət və komməriya banklarının kreditorları kimi çıxış edə bilər. Burada suddalar verməklə Mərkəzi Bank iqtisadiyyata aktivlik gətirir.

Yaranan rəqəmsal iqtisadiyyat prosesləri və xüsusilə onun komponentlərindən biri olan elektron pul mövzusunda tədqiqatlarının aparılmasında perspektivli paradigmalardan biri təkamül iqtisadiyyatını götürmək olar. Bu yanaşma çərçivəsində iqtisadi proseslər xarici və daxili amillərin qarşılıqlı təsirləri nəticəsində meydana çıxan və iqtisadiyyatın strukturunun və orada fəaliyyət göstərən agentlərin dəyişilməsi ilə meydana çıxan spontan, açıq və dönməz proseslər kimi nəzərdən keçirilir. Burada inkişafın, təbii seleksiya mənbəyi kimi yeniliyin yaranması,

konsolidasiyası və yayılması kimi innovasiya prosesinə, həmçinin informasiya, qeyri-müəyyənlik və vaxt problemlərinə xüsusi diqqət yetirilir.

Universal ekvivalentli maddi daşıyıcıdan məhrum elektron pul vasitələrinin meydana çıxması onların təbiətini və ümumi əsasını formalaşan iqtisadi düzənin yeni texnoloji reallıqlarını nəzərə alaraq, öyrənməyi tələb edir. Bunun üçün pul nəzəriyyələrinin keçmiş nailiyyətlərinin yeni düşüncə məntiqi ilə harmonik birləşməsinə ehtiyac duyulur.

XX əsrin son illərini elektron pulların yaranması nəticəsində əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafında yeni bir mərhələ hesab etmək olar. Elektron pulların mahiyyətinin aydınlaşdırılması üçün onlar rəqəmsal texnologiyalarla əlaqədə nəzərdən keçirilməlidir. "Elektron pul" ifadəsi 1970-ci illərdə yerli və xarici mütəxəssislərin elmi əsərlərində hesablama mərkəzlərinin resurslarının mərkəzləşdirilmiş kollektiv istifadəsinə yönəldilməsi ilə müntəzəm əməliyyatların yerinə yetirilməsində məlumatların səmərəli işlənməsini təmin edən informasiya texnologiyalarının yaranması sayəsində ortaya çıxdı. İnformasiya texnologiyalarının inkişafının əsas istiqaməti insanların əməliyyat hərəkətlərinin avtomatlaşdırılması və istehsalın və texnoloji proseslərin avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemlərinin, bank müştəri xidməti texnologiyaları da daxil olmaqla inkişafıdır. Elektron pulların təsvirinin ilk cəhdləri məhz nağdsız hesablaşmalar və ödənişlər çərçivəsində məlumatların saxlanması, emalı və ötürülməsinin texnoloji prosesləri ilə bağlıdır.

Son bir neçə onillikdə elektron pul haqqında düşüncələr əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmiş və onların yayılması yollarını genişləndirən informasiya texnologiyaları və kompüter texnikasının inkişafı ilə birlikdə təkmilləşdirilmişdir. Elektron pulların işləməsinin texnoloji aspekti hələ də bu kateqoriyanın müəyyənləşdirilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Elektron pulların detallarının texniki xarakterli təfərrüfatlarla dolu olması bəzən həddən artıq olur. Yəqin ki, informasiya texnologiyalarının daha da inkişaf etməsi zamanı belə şərhlər öz əhəmiyyətini itirəcək və əlavə dəqiqləşmələr tələb edəcək. Məsələn, 2009-2010-cu illərdə

Blockchain texnologiyası əsasında işləyən kriptovalyutalarının yaranması elektron pulun yaradılması və istifadə edilməsinin mümkün yolları haqqında fikirlərimizi köklü şəkildə dəyişmişdir [47]. Amma bu aspektdən tamamilə imtina etmək, elektron pulları universal ekvivalent kateqoriyanın digər formalarından müstəqil və fərqli bir forma kimi ayırmaq hələ ki mümkün deyil.

Bununla yanaşı, hazırda bu kateqoriyanın "virtual pul", "kriptovalyutası", "şəbəkə pulları", "rəqəmsal pul" kimi sinonimlərdən istifadə edilməsi problemi də mövcuddur. Bu terminlərin istifadəsi ya texnoloji xüsusiyyətləri, ya dövriyyə sahəsini, ya mövcudluq formasını və ya universal ekvivalentin yeni formasının funksional təyinatını vurğulayır. Bununla birlikdə elektron pulların mahiyyətini və spesifikasiyini ortaya çıxarmaq üçün bütün müxtəlif cəhdlərə baxmayaraq elektron pul vahidinin dəyər məzmununu və qiymət miqyasını müəyyənləşdirmək problemi diqqətdən kənar qalmışdır.

Qiymət ölçüsü qiymətli metalın pul vahidində ağırlıq məzmunu ilə təyin edilmiş tam dəyərli pulla müqayisədə, elektron pul vahidinin qiymətinin ölçüsü onu təmsil edən məlumatın həcmi və dəyəri ilə müəyyənləşdirilməlidir. Məlumdur ki, elektron mühitdə əks olunan minimum ölçü vahidi bitlərlə hesablanır. İngilis mənşəli "bit" sözü, Azərbaycan dilinə tərcümədə, "ikili rəqəm" deməkdir. Bu dəyərə digər tərəfdən baxsaq, demək olar ki, bu, elektron hesablama maşınlarında iki formada: 0 və ya 1 rəqəmi kimi saxlanılan yaddaş oyuğundan ibarətdir. Dünyada ən məşhur kriptovalyutalardan biri olan vahid "Bitcoin" (İngilis dilində: "bit" informasiya vahidi, "coin" - "sikkə") deyilir.

Beləliklə, qeyd etmək olar ki, yalnız elektron saxlama və pulun köçürülməsi texnologiyaları deyil, həm də qiymətli miqyasının rəqəmsal məzmunu baxımından bu forma elektron puldan çox rəqəmsal hesab edilə bilər və ya hər iki termin paralel şəkildə işlədilməlidir (məsələn, "Bitcoin" həm kriptovalyuta, həm də rəqəmsal valyuta adlanır). Rəqəmsal (elektron) pul anlayışına aşağıdakı kimi tərif vermək olar:

"Rəqəmsal (elektron) pul – universal ekvivalentin elektron (kompüter) informasiya daşıyıcılarında olan əksidir".

Ölkə iqtisadiyyatında elektron pul kütləsi əsasən elektron kommertiya vasitəsilə dövr edir. Elektron kommertiya malgöndərənələr və sifarişçilərə eyni formada təzə şansıdan faydalanmağa şərait yaradır. Bu imkanlara aşağıdakıları aid etmək olar:

1. Qlobal nümayəndəlik və qlobal seçim. Elektron kommertiyanın sferası coğrafi və ya ənənəvi hüdudlarla yox, kompyuter komplekslərinin çoxalması ilə təyin olunur. Bu səbəbdən də vacib komplekslər qlobaldır, elektron kommertiya rejimi həmçinin ən kiçik malgöndərənələr yer üzündəki potensiala əsasən biznes ilə maraqlanmağa şərait yaradır. Eyni zamanda, sifarişçilər də coğrafi mövqeyinə gərəkl duymadan, məhsulları və ya servisləri təqdim edən potensial malgöndərənələrin hamısı içərisindən seçə bilirlər.

2. Çəkişmə bacarığının çoxaldılması. Elektron kommertiya malyollayanlar çəkişmə bacarığını «sifarişçiyə yaxınlaşma» nəticəsində çoxaltmağa şərait yaradır. Əksər müəssisələrin elektron kommertiya avadanlıqlarından faydalanma səbəbi, məmumat barəsində ətraflı məlumat , ondan faydalanma barəsində göstəriş və sifarişçinin iddiasına tez şəkildə qarşılıq verilməsi kimi böyük satışdan öncə və satışdan sonra köməklik göstərə bilsinlər. Deyilənlərə müvafiq olaraq sifarişçiyə servis keyfiyyəti yüksəlir.

3. Satışın özəlləşdirilməsi. Elektron effektiv funksiyalarından faydalanaraq müəssisələr bütün fərdi sifarişçilərin sualı barəsində ətraflı məlumat əldə edərək fərdi istəklərə müvafiq olaraq məmumatları və servisləri avtomatik olaraq suna bilirlər. Elektron mağazaları müxtəlif alıcıların davamlı formada təkrarlanan alışlarını qeydiyyat apararaq, alıcı mağazanın serverinə girərkən avtomatik şəkildə məhsulların bu çeşidlərini alıcıya göndərilir.

4. İstəklərə tez münasibət bildirilməsi. Elektron kommertiya məhsulun malyollayandan sifarişçiyə qədər məsafəni strateji dərəcəədə qısaltmağa şərait yaradır.

Məhsullar istehsalçıdan bir yerdən və pərakəndə depolar kimi bəzi milli yükboşaltma sahələrinə keçid etmədən bilavasitə istehlakçıya göndərilir.

Elektron kommersionun servisi yalnız belə bilavasitə çatdırılmadan yox, eyni zamanda maliyyə və zaman itkilərini aşağı salmaqla ən yaxşı yol önərlməsindən təşkil edilmişdir. Bu vaxt sifarişçilər sırf o məmulları almaq ixtiyarına sahib olurlar ki, sözügedən məhsullar onların ehtiyacıdır, başqa sözlə desək onlar öz seçimlərinə depoda olan məhsullarla son qoymurlar.

5. Dəyişmə prosesində ödənilən məbləğin aşağı salınması. Elektron kommersionun vacib uğurlarından biri sözləşmələr ərzində ödənilən məbləğin aşağı salınmasıdır. Sözləşmələrin elektron metodu ilə yerinə yetirilməsi servis üçün istifadə olunan məbləğin dəyərini dəfələrlə aşağı salır, nəticədə bu sifarişçilər üçün dəyərlərin aşağı salınmasına şərait yaradır.

6. Biznesin təşkili üçün təzə potensiallar. Var olan məhsullar və servislər bazarlarının tədavülündən əlavə, elektron kommersion fikirlər toplusu bütövlükdə təzə malların və servislərin əmələ gəlməsinə şərait yaradır. Məsələn, elektron üsulla çatdırılma servislərini, sorğu-informasiya servislərini, imkanlı malyollayanla imkanlı sifarişçi arasında münasibətin qurulması və başqa məlumat servisi formalarını buraya aid etmək mümkündür.

Elektron pul vəsaiti - əvvəlcədən bir şəxs tərəfindən özünün üçüncü şəxslər qarşısında yalnız elektron ödəniş vasitələrindən istifadə edərək sərəncam vermək hüququna malik olduğu pul öhdəliklərinin icrası üçün bank hesabı açmadan verilən pul vəsaitinin məbləği haqqında informasiyanı nəzərə alan başqa bir şəxsə verilən pul vəsaitidir [36].

Hər bir iqtisadi kateqoriyanın mahiyyəti onun təzahür forması, yəni funksiyaları vasitəsilə ortaya çıxır. Buna görə elektron pulun funksiyaları məsələsi bu iqtisadi kateqoriyanın mahiyyətini anlamaq üçün vacibdir. İqtisadçılardan böyük əksəriyyəti pulun aşağıdakı funksiyalarının olduğunu qəbul edirlər: dəyər ölçüsü;

ödənış vasitəsi; dövriyyə vasitəsi; yığım vasitəsi və dünya pulu. Bu funksiyaların elektron pul tərəfindən yerinə yetirilməsi də nəzərdən keçirilməlidir [42].

1. Pulun dəyər ölçüsü kimi funksiyası. Klassik mənada, universal bir ekvivalent kimi pul bir mala qiymət qoymaqla onun dəyərini ölçür. Lakin, elektron puldan istifadə zamanı maddi pulların daxili dəyəri yoxa çıxır. Buna görə də belə bir fikir də mövcuddur ki, elektron pul yalnız qiymət miqyası funksiyasını yerinə yetirir, dəyər ölçüsü funksiyasını yox.

2. Pulun dövriyyə vasitəsi kimi funksiyası. Pul dövriyyə vasitəsi kimi mal və xidmətlərin hərəkətinə vasitəçilik edir və malların mallarla mübadiləsi üçün xarakterik olan fərdi və məkan maneələrindən qaçmağa imkan verir. Elektron pul həm də bu funksiyanı emitentlər, alıcılar və ödəyicilər arasında yerinə yetirir.

3. Pulun ödəniş vasitəsi kimi funksiyası. Pulun ödəmə vasitəsi funksiyasını yerinə yetirərkən malların və xidmətlərin qarşılıqlı hərəkətləri olmur. Onlara müəyyən bir borc öhdəliyi vasitəçilik edir ki, məhz onun ödənilməsi zamanı pul ödəniş vasitəsi funksiyasını yerinə yetirir. Pulun bu funksiyanı icrası, bir tərəfdən, puldan istifadə etmədən pul öhdəliklərinin nəzərə alınması - klirinq fenomeni ilə əvəz olunur. Digər tərəfdən, klirinq təxirə salınmış ödəniş , yəni pulun bu funksiyanı ixra etməməsi ilə mümkün olmayacaqdır.

Elektron pulun bu funksiyanı yerinə yetirməsi zaman onların sərgilədiyi aşağıdakı xüsusiyyətləri qeyd etmək olar: universallıq (nağd puldan fərqli olaraq, onlar İnternet ilə istifadə edilə bilər), təhlükəsizlik (plastik kartlar və depozit pulları ilə müqayisədə).

4. Pulun yığım vasitəsi kimi funksiyası. Pulun bu funksiyanı həyata keçirməsi pulların pul dövriyyəsidəki hərəkətini arasıkəsilmədən davam etdirməsinin mümkünsüzlüyü (qismən pullar sahibkarlıq subyektlərinin bank hesablarında, əhalinin əlində, təsərrüfat subyektlərinin kassalarında qalır) ilə bağlıdır. Bundan əlavə əmanət funksiyasının həyata keçirilməsi depozit multiplikatoru hadisənin ortaya çıxmasına imkan verir. Elektron pulun yığım vasitəsi funksiyasını yerinə yetirilməsi o

deməkdir ki, elektron pullar mal və ya xidmətlərin satışından sonra saxlanılır və gələcəkdə satın alma gücünü təmin edir.

5. Dünya pulları. Bu funksiyanın yerinə yetirilməsi zamanı pul beynəlxalq ticarət və maliyyə qarşılıqlı əlaqələrinə xidmət edir. Belə ki, bu münasibətlər həm dövlət və onun orqanları səviyyəsində, həm də ayrı-ayrı təsərrüfat subyektləri səviyyəsində yarana bilər. Bu funksiya çərçivəsində pul adətən nağdsız şəkildə təqdim olunur. Elektron pullar ölkələr arasındakı hesablamalarda istifadə edilmir, lakin onların istifadəsi yalnız emitentin aid olduğu dövlətin ərazisində deyil, həm də kənarında hesablaşmalar aparmağa imkan verir. Burada istifadə olunan şəbəkənin və digər informasiya daşıyıcısının səviyyəsi ilə bağlı bəzi məhdudiyyətlər ola bilər. Bu baxımdan elektron pulun dünya pulu funksiyasını yerinə yetirmək üçün potensiala malikdir deyə bilərik.

Elektron pul formasının aşağıdakı üstünlüklərini də qeyd etmək lazımdır:

- Birincisi, elektron pul çevik ödəniş alətidir. Onlar virtual iqtisadiyyatın bütün seqmentlərində (B2B, B2C və P2P), mikroödənişlər daxil olmaqla, hesablaşmalar üçün maksimal uyğunlaşdırılmışlar.

- İkincisi, elektron puldan istifadə edilməsi ilə transaksiyaların dəyəri, onların emalı və mühasibat real iqtisadiyyatın digər ödəniş alətləri: real pul, kredit kartları, çek və s.in emal dəyərindən əhəmiyyətli dərəcədə daha ucuzdur. Elektron pulların hesablanması üçün geniş tətbiqlər bankların strukturunu dəyişə və onların işçi heyətini azalda bilər.

- Üçüncüsü, çek və kart sistemindən fərqli olaraq, elektron pul, əməliyyatların anonimliyini saxlamağa imkan verir. Onları istifadə edərkən, ödəyicinin şəxsiyyəti və onun kredit qabiliyyəti tələb olunmur.

- Dördüncüsü, nağd puldan fərqli olaraq, elektron pulla ödəniş ödəyicisi və alıcının iştirakını tələb etmir, belə ki, onların transferi İnternet vasitəsilə, distant olaraq həyata keçirilə bilər [38].

Ekspertlərin fikrincə, Azərbaycanda elektron pul sahəsində üç istiqamət formalaşmışdır. Birinci istiqamət "PayPal", "WebMoney", "Yandex.Money" və bir sıra digər şirkətlərin təqdim etdiyi İnternet şəbəkəsi ilə ödənişlərin edilməsidir. Bu şirkətlərin hesablamalarına görə, ümumilikdə dünya üzrə ayda 50 milyondan çox istifadəçi onların pul köçürmə xidmətlərindən istifadə edir.

İkinci istiqamət mobil ödəmələrdir. Bu sahə SMS ödənişləri əsasında meydana çıxmışdır, daha sonra satışların azalması və xidmətlərin diversifikasiyası zərurəti ilə üzləşdi. Bu diversifikasiyanın birinci istiqaməti xidmətlər dəstinin genişlənməsi olmuşdur, məsələn, göstərilən nömrələrə ucuz olmayan SMS-lərin göndərilməsi ilə məşhur saytların internet-kontentlərinə girişə ödənişini etməyin, oyunlarda iştirak, sosial şəbəkələrin bəzi xidmətlərinin istifadəsinin təklif edilməsi. Bu ödəniş aləti sadə və hər yerdə istifadə edilə biləndir. Bununla bağlı SMS ödəmələri üçün tənzimləyici bir mühit yaratmaq vacib bir vəzifədir ki, bu, onların tətbiqi sahəsi qeyri-qanuni bank fəaliyyəti kimi tanınma riski olmadan genişlənməsinə imkan versin.

Elektron pulların inkişafında üçüncü istiqamət ödəmə terminallarına əsaslanan elektron pullardır. Terminallar əvvəllər bir müddət "elektron pul kisələrində" pul saxlanılmadan ani ödənişlər etmək üçün istifadə edilmişdir. Lakin bazarın tələbləri (pul vəsaitin bir dəfə hesaba daxil edilməsi ilə çoxsaylı ödənişlərin edilməsi zərurəti, istifadə olunmamış pul vəsaitlərinin saxlanması problemi kimi) istifadəçinin daxil etdiyi məbləği və ya onun bir hissəsini qeyri-müəyyən müddətdə saxlaya biləcəyi "daxili pul kisəsi"nin yaradılmasına səbəb olmuşdur. Bu mexanizm elektron pulların ən əsas xüsusiyyətlərinə malikdir.

Ayrı-ayrı alimlər bəşəriyyətin informasiya iqtisadiyyatına keçidinin pul sisteminin təkamülünə səbəb olduğunu iddia edirlər. Ənənəvi nağd və nağdsız pullar elektron nağd pul və elektron nağdsız pullarla əvəzlənir. Əslində, bu həm real, həm də virtual iqtisadiyyatlarda eyni dərəcədə effektiv universal puldur. Onların icrasının sürəti, əsasən, informasiya iqtisadiyyatının inkişafına bağlıdır [35].

Beləliklə, elektron ödəniş və elektron maliyyə xidmətlərinin cari sürətlə inkişafının saxlanılması zamanı elektron pul, birinci, pul vəsaitlərinin hüquqi və iqtisadi təbiəti haqqında düşüncələrimizi dəyişdirmək, ikincisi, müasir iqtisadiyyatda pul münasibətlərində dəyişiklik etmək qabiliyyətinə malik olacaq.

III FƏSİL

İqtisadiyyatın inkişafının şaxələndirilməsi və modernləşdirilməsində maliyyə vasitəçiliyinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.

3.1. Müasir iqtisadi şəraitdə iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və modernləşdirilməsinin təkmilləşdirilməsi yolları.

Qlobal maliyyə böhranı hələ də səngiməyərək bir sıra dünya ölkələrinin iqtisadi inkişafına ciddi zərbə vursa da, Azərbaycanda sistemli və düzgün

koordinasiya olunmuş tədbirlərin nəticəsində dünya iqtisadi böhranının yaratdığı çətinlikləri dəf etmək mümkün olmuşdur. Maliyyə resurslarının səmərəli realizəsi hökumətin qarşısında duran vəzifələri həyata keçirməyə, iqtisadiyyatın inkişafı üçün zəruri maliyyə əsaslarının formalaşdırılmasına əlverişli imkanlar yaratmışdır. Bu baxımdan 2015-ci ilin ilk rübündə də ölkə iqtisadiyyatında müsbət meyillər davam etmişdir.

Ötən müddətdə təsdiq etdiyi fundamental təkliflər, qəbul etdiyi fərmanlar cənab İlham Əliyevin hər zaman xalqın yaxşılığı sahəsindən çıxış etdiyini, habelə verdiyi vədlərin məhz əməli fəaliyyətə, pragmatizmə dayandığını göstərmişdir. Hökumətin çevik və işlək fəaliyyət mexanizmlərinə əsaslanmaqla müəyyənləşdirdiyi sığorta-layıcı mexanizmlərin hər bir mərhələ üzrə işə salınması, daxili maliyyə mənbələrinin bu destruktiv prosesə qarşı səfərbər edilməsi son nəticədə respublikanın qlobal böhrana potensial müqavimət əzmini gücləndirmişdir. Antiböhran paketinə potensial gəlirlərin vergiyə cəlb olunması, xərclərin daha şəffaf idarə edilməsi, büdcədən maliyyələşən müəssisə və təşkilatlar üzrə maliyyə əməliyyatlarının beynəlxalq standartlara cavab verən mühasibat uçotu qaydalarına uyğunlaşdırılması, kommunal sahədə işləyən idarələr hesabına alınan məhsulların dəyərinin vaxtında və tam ödənilməsi kimi vacib məsələlər daxil olmuşdur. Bu gün Azərbaycanın dayanıqlı və sabit inkişafı üçün progressiv proqram və konsepsiyalar həyata keçirilir. Cənab İlham Əliyevin siyasi iradəsinə uyğun olaraq hökumətin fəaliyyəti ilə bağlı müntəzəm hesabat verməsi cəmiyyətdə şəffaflığın və sosial ədalət normalarının qorunmasını təmin edir, dövlət məmurlarının xalq və Prezident qarşısında məsuliyyətini artırır, onları qarşıya qoyulmuş vəzifələrin uğurla həyata keçirilməsi üçün daha səylə çalışmağa sövq edir. İqtisadi aktivliyin hökumət tərəfindən dəstəklənməsi iqtisadiyyatın inkişafına müsbət təsir göstərmiş, xaricdən gələn müəyyən inflyasiya meyillərinə baxmayaraq makroiqtisadi sabitlik qorunmuşdur.

Nazirlər Kabinetinin 2017-ci ilin I rübünün istehsal və qeyri-istehsal tərəqqisinin nəticələrinə və hədəflənən vəzifələr üçün təşkil edilmiş iclası Avroatlantik məkana inteqrasiya kursunu uğurla davam etdirən, transmilli enerji və kommunikasiya layihələrinin əsas təminatçılarından birinə çevrilən, demokratikləşmə yolunda atdığı ardıcıl addımlarla Cənubi Qafqazın ən nüfuzlu ölkəsi kimi tanınan respublikamızın iqtisadi sahədə yeni nailiyyətlərə imza atdığını göstərir. Bir çox dünya ölkələrində qlobal maliyyə-iqtisadi böhranının mənfi təsirlərinin hələ tam aradan qalxmadığı şəraitdə Azərbaycanda xalqın rifahının yüksəldilməsinə yönəlmiş sosial-iqtisadi siyasət 2015-ci ilin birinci rübündə də öz müsbət nəticələrini vermişdir. Dünyanın aparıcı üç beynəlxalq reyting agentliyi tərəfindən ölkəmizə verilən investisiya səviyyəli kredit reytingləri bir daha təsdiqlənmiş, Dünya İqtisadi Forumunun qlobal rəqabətlik indeksində Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyəti bir pillə də artaraq qiymətləndirmə ilə əhatə olunan 144 ölkə arasında 38-ci yerə yüksəlmişdir.

İnkişaf etmiş dövlətlərin təcrübəsi sübut edir ki, iqtisadiyyatın sabit tempini qorumaq üçün regional inkişafda tarazlılığın, tarixi məşğulluq ənənələrinin qorunub saxlanması vacib şərtlərdəndir. Bu baxımdan dövlət başçısı İlham Əliyevin təsdiq etdiyi bölgələrin istehsal və qeyri-istehsal tərəqqisinə aid dövlət proqramları da mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Dövlət proqramları dairəsində təşkil olunan tədbirlər regionlarda sahibkarlığın inkişafını sürətləndirmiş, oradakı əmək ehtiyatlarından, təbii iqtisadi sərvətlərdən yetərincə məqsədəuyğun istifadəyə imkan vermiş, iqtisadiyyatın tarazlı və davamlı inkişafına, infrastrukturun müasirləşdirilməsinə, əhəlinin maraq dairəsinin genişlənməsinə, kasıb təbəqənin aşağı salınmasına etibarlı zəmin yaratmışdır.

Sahəvi tərəqqiyə ümumi məsələ olaraq diqqət yetirən Prezidentimiz İlham Əliyev bölgələrin istehsal və qeyri-istehsal tərəqqisində davamlılığın təmin edilməsi məqsədilə ilə 2014-cü il fevral ayının 27-də “Azərbaycanın bölgələrinin 2014-2018-ci illər ərzində istehsal və qeyri-istehsal tərəqqisi Dövlət Proqramı”nın təsdiq

edilməsi haqqında fərman imzaladı. Dövlət proqramında planlanan hədəflərə çatmaq üçün respublikanın orijinal və əmək imkanından əlverişli şəkildə faydalanmaqla qeyri-neft sahəsinin intensiv tərəqqisinin həyata keçirilməsi, daxili quruluş təminatının normallaşdırılması meyilində işlərin görülməsi, sahibkarlıq şəraitinin normallaşdırılması ilə əlaqədar olaraq səmərəli tədbirlərin təşkili və sahibkarlığın tərəqqisinin daha da intensivləşdirilməsi, iqtisadiyyatın tərəqqisinə investisiyaların cəzb edilməsi işi düşünülüb. III Dövlət Proqramının qəbul edilməsindən ötən bir il ərzində əldə olunan nəticələr bütün regionların davamlı inkişaf etdiyini və qarşıya qoyulan vəzifələrin uğurla gerçəkləşdiyini sübuta yetirdi. İnfrastrukturun yeniləşdirilməsi insanların firavan və rahat yaşayışı, sahibkarlığın dinamik inkişafı məsələləri ilə yanaşı, bu gün həm də ölkənin milli təhlükəsizliyi ilə bağlı məsələdir. Təşkil edilən genişləndirmə tədbirləri, sahibkarlığın tərəqqisi, investisiya şəraitinin lap çox normallaşdırılması hesabına qeyri-neft sahəsinin tərəqqisi davam etmişdir. Ümumilikdə regional inkişaf sahəsində əldə olunmuş nəticələr deməyə əsas verir ki, respublikamız qlobal böhrandan irəli gələn çətinliklərə baxmayaraq inkişaf edir. Dünya bazarında neftin qiymətinin büdcədə nəzərdə tutulmuş həddən aşağı düşməsi də mühüm layihələrin başa çatdırılmasına təsir göstərməmişdir. Bütün bunlar isə ölkədə həyata keçirilən çoxşaxəli dövlət siyasətinin əsasında insan və şəxsiyyət amilinin dayandığını bir daha təsdiqləyir. Dünyada iqtisadi-maliyyə böhranının kəskinləşməsinə baxmayaraq, cari ilin birinci rübündə də Azərbaycanın bütün şəhər və rayonlarında müasirləşməyə xidmət edən kompleks islahatlar davam etdirilmişdir. Birmənalı olaraq qeyd etmək olar ki, dünyada qlobal iqtisadiyyatın inkişaf istiqamətində hərəkətə gəlməsi, habelə əlverişli xarici mövqe və daxili tələbin genişlənməsi fonunda Azərbaycan iqtisadiyyatında artım meyilləri davam etmişdir.

Azərbaycanın davamlı inkişafının həyata keçirilməsində, təbii ki, dövlətdə yaradılan siyasi sabitliklə yanaşı, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi siyasətinin prioritet meyillərindən olan bölgələrin istehsal və qeyri-istehsal tərəqqisi proqramlarının da müstəsna əhəmiyyəti vardır.

Nazirlər Kabinetinin 2017-ci ilin istehsal və qeyri-istehsal tərəqqisinin nəticələrinə və hədəflənən vəzifələr üçün təşkil edilmiş yığıncaqda, Prezident İlham Əliyevin yanında istehsal və qeyri-istehsal məsələlərin aydınlanması ilə əlaqədar müşavirədə və bölgələrin 2014-2018-ci illər ərzində istehsal və qeyri-istehsal tərəqqisi Dövlət Proqramının yerinə yetirələsinin ikinci ilinin nəticələrinə əsasən keçirilən konfransda öhdəliyə bir çox işlər tapşırılmışdır. Qeyd edək ki, Prezident İlham Əliyev tərəfindən təşkil edilən mütərəqqi tədbirlərin, həyata keçirilən islahatların nəticəsidir ki, 2015-ci ildə Azərbaycan iqtisadiyyatı inkişaf etmişdir. Belə ki, ümumi daxili məhsul 1,1 %, sənaye 2,4 %, qeyri-neft sənayesi 8,4 %, kənd təsərrüfatı 6,6 %, əhalinin qazancı 5,7 %, orta aylıq əmək haqqı 4,5 % çoxalıb. İqtisadiyyata 20 milyard dollar investisiya yatırılıb, 2004-2015-ci illər ərzində 1,5 milyona yaxın təzə ofis açılıb. Bunun çox hissəsi regionların payına düşür. Regionlarda yaradılan iş yerləri, əlbəttə ki, ölkə iqtisadiyyatının çoxşaxəli inkişafına xidmət edir. Azərbaycanın davamlı inkişafının təmin olunmasında təbii ki, ölkədə yaradılmış siyasi dəyişməzlikdən başqa, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi siyasətinin və onun prioritet istiqamətlərindən olan regionların istehsal və qeyri-istehsal tərəqqisi proqramlarının da müstəsna əhəmiyyəti vardır.

Statistikaya nəzər salsaq görərik ki, Azərbaycan iqtisadiyyatı sabit və dayanıqlıdır. Belə ki, son illərdə respublikamızda diversifikasiyalı, neftdən kənar iqtisadiyyat qurulması üçün böyük işlər görülüb, zəruri infrastruktur yaradılıb, hüquqi baza möhkəmləndirilib. Bu kimi amillər isə ölkəmizin yaranmış gerilikdən tez bir zamanda çıxacağına inam yaradır. Həmçinin dövlət başçısının bu istiqamətdə qəbul etdiyi mühüm qərarlar, iqtisadiyyatın daha geniş və səmərəli şaxələndirilməsinə, investisiya qoyuluşunun, ixrac yönümlü daxili istehsalın təşviq edilməsinə yönələn fərman və sərəncamlar imzalaması bunu deməyə əsas verir.

Ümumiyyətlə, ötən il dövlət proqramlarının yerinə yetirilməsi sürülüb. Bu sferada həyata keçirilən sənayeləşmə siyasətinə müvafiq olaraq, 2015-ci ildə qeyri-neft sənayesində modern şirkətlərin qurulmasının dəstəklənməsi, sənaye parklarının

və məhəllələrinin təşkili işləri davam etdirilib. Bunun sayəsində ötən il 270 sənaye şirkəti, həmçinin texniki təchizatlar, metal konstruksiyalar, tekstil zavodu və digər müəsisələr açılıb, bəzi vacib sənaye obyektlərinin tikintisinə başlanıb. Hal-hazırda Sumqayıt Kimya Sənaye, Mingəçevir və Qaradağ Sənaye parklarının təşkili, Neftçala Sənaye Məhəlləsində daxili quruluşunun yaradılması işləri sürətli formada davam etdirilir. Sumqayıt Kimya Sənaye Parkında birinci məhəllə üzrə infrastrukturun qurulması, demək olar ki, başa çatdırılıb. Burada dörd rezident tərəfindən 1 milyard ABŞ dollarından çox investisiyanın qoyulması düşünülür. Artıq Parkın rezidenti “Azertexnolayn” müəsisəsi məbləği 45 milyon ABŞ dollar olan 60 min ton boru məhsulunun eksportu haqqında saziş bağlayıb.

Eyni zamanda Balaxanı Sənaye Parkında xarici daxili quruluşun yaradılması işi bitirilib, 4 rezident hesabına 10 milyon manatdan çox investisiyanın qoyulması düşünülür.

Azərbaycan İnvestisiya Müəsisəsinin mühüm səhmdarlarından olduğu və Qaradağ Sənaye Parkının rezidenti Bakı Gəmiqayırma fabrikində məbləği 40 milyon dollar olan ilk sifariş icra edilib və indi məbləği 400 milyon dollardan çox olan sualtı tikinti gəmisinin və üç ədəd sərnişin gəmisinin inşası davam edir. Bu günə kimi isə Azərbaycan İnvestisiya Müəsisəsi inşaat materiallarının emalı, gəmiqayırma, kənd təsərrüfatı materiallarının istehsal və emalı, logistika və sair sektorlar üzrə kompleks məbləğ 1,1 milyard dollardan artıq layihələrdə iştirak edib. Bu projelərə 450 milyon dollar bilavasitə xarici investisiya cəlb olunub. Projelər sferasında İsveçrə, Almaniya, Türkiyə və digər ölkələrin mütərəqqi avadanlıq və praktikasını həyata keçirilib.

Neftçala Sənaye Məhəlləsində isə bu yaxınlarda sahibkarlar hesabına kompleks investisiya dəyəri 20 milyon manatdan çox olan 7 projekt əsasında şirkətlərin yaradılmasına start veriləcək və bunun nəticəsində 380 iş yeri açılacaq.

Əlavə olaraq, bələdiyyə potensial nəzərə alınmaqla başqa bölgələrdə də texnoparkların, sənaye klasterlərin və sənaye məhəllələrinin qurulması şəraiti araşdırılır.

Bildiyimiz kimi, ölkə rəhbəri regionların inkişafının II ilinin nəticələri üçün təşkil edilmiş konfransda və başqa yığıncaqlarda kənd təsərrüfatı məmulatları ilə özünü ehtiyac səviyyəsinin çoxaldılması, əlavə əkin sektorlarınınını sirkulyasiyaya cəlb edilməsi və məhsuldarlığın çoxaldılması, pambıqçılığın, tütünçülüyn, çayçılığın, üzümçülüyn və digər ənənəvi sahələrin inkişafı istiqamətində bəzi vacib öhdəliklər tapşırıb. Bu öhdəliklər iqtisadiyyatın genişləndirilməsi, qeyri-neft sahəsinin tərəqqisi strategiyasının sürdürülməsini, həmçinin iqtisadiyyatın çəkişmə bacarığının çoxaldılması, sahibkarlığın tərəqqisi, biznes şəraitinin normallaşdırılması, yerli sahibkarlar hesabına daha çox sərmayə yatırımı, eksport potensialının möhkəmləndirilməsi və importdan asılılığın zəifləməsi, təzə ofislərin açılması ilə əlaqədar əlavə tədbirlərin görülməsini əhatələyir.

Analizlərdən aydın oldu ki, qeyri-neft sahəsində iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi toplamda respublika iqtisadiyyatının tərəqqisinə, əhalinin rahatlıq səviyyəsinin yüksəlməsinə hesablanıb. Dövlət başçısının düşünülmüş və uzaqgörən siyasəti sayəsində qurulmuş siyasi və makroiqtisadi dəyişməzlik, qüvvəli iqtisadi imkan, zamanında keçirilən islahatlar, həmçinin iqtisadiyyatın diversifikasiyası, neft amilindən asılılığın aşağı salınması, biznes şəraitinin təkmilləşdirilməsi, xüsusi regionlarda sahibkarlıq fəaliyyətinin daha da genişləndirilməsi ölkəmizin dünyanı bürüyən qlobal böhrana qarşı atdığı adekvat addımın real təzahürüdür. Qeyd edilənlər hesabına Azərbaycan 2019-cı ildə istehsal və qeyri-istehsal sektorda müvəffəqiyyətlər əldə edəcək.

3.2. Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının inkişafı və modernləşdirilməsində bank vasitəçiliyinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.

Dövlət tənzimləməsinin prioriteti maliyyə institutlarının və ümumilikdə maliyyə sisteminin etibarlılığını, bankların səmərəlilik meyarlarına uyğun vasitəcilik əaliyyətini təmin etməkdir. Dünyanın əksər inkişaf etmiş ölkələrində banklar iqtisadi tənzimlənen, artımı və maliyyə institutlarının, o cümlədən bankların mənfəətlə işləməsini təşviq edən mühitdə fəaliyyət göstərilir. Kommersiya banklarının formalaşması və dayanıqlı inkişafının mühüm şərtlərindən biri tənzimləmə mexanizminin bazar iqtisadiyyatı subyektlərinin dəyişən fəaliyyət mühitinə adekvatlığıdır.

“Ölkə iqtisadiyyatının inkişaf tendensiyasını və pul kredit siyasəti alətlərinin tətbiqi variantlarını təhlil etməklə belə bir qənaətə gəlmək olar ki, müasir pul — kredit siyasəti iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin iki variantının (monetar nə keynsçi) sintezinə və onların kompleks tətbiqinə əsaslanmalıdır. Belə siyasətin mahiyyəti, ən qısa şəkildə demiş olsaq, ondan ibarətdir ki, pul - kredit mexanizmi real sektorun investisiya təminatının artırılmasına yönəldilməlidir.

Yaxın gələcəkdə müəssisələrin və bankların investisiya aktivlərinin artırılması məqsədilə (xüsusi bank krediti və bank lizinqi sahəsində) kompleks tədbirlər sistemi həyata keçirməli, bankların donor funksiyası canlandırılmalıdır”(19,s 24).

Bazar münasibətlərinin hazırki səviyyəsi üçün dövlətin iqtisadiyyata birbaşa müdaxiləsi imkanlarının məhdudluğu, maliyyə, kredit alətlərindən fəal istifadə xarakterikdir. Ümumi və kreativ metodların tətbiqini nəzərdə tutan tənzimləmə sistemi, onların dialektik vəhdətinə nail olmaq istiqamətində təkmilləşdirilir. Ənənəvi və müasir riyazi vasitələrdən, həmçinin mütərəqqi informasiya texnologiyalarından istifadəni tələb edən təhlil tənzimləmənin etibarlı informasiya bazasının formalaşmasına xidmət etməlidir.

Bank fəaliyyətinin tənzimlənməsi və nəzarət sisteminin təhlil mexanizmində maliyyə-kredit metodlarının prioritetliyi qəbul edilir. Eyni zamanda, burada ümumi iqtisadi fəallıq mühitinin qiymətləndirilməsinə imkan verən çoxsaylı statistik və

riyazi metodlardan istifadə olunur. Yeni əsrdə beynəlxalq təşkilatların iqtisadiyyatda dövlətin iştirakının minimum, təsərrüfatçılıq subyektlərinin fəaliyyətinin iqtisadi sərbəstliyinin yüksək olması barədə davamlı çağırışları (bu çağırışlar heç də həmişə birmənalı qarşılanmasa da bank fəaliyyətinin tənzimlənməsi və nəzarətin müasir sisteminin təşəkkülündə özünəməxsus rol oynaya xeyli dərəcədə modernləşdirilmənin nəticəsidir

Eyni zamanda iqtisadiyyatda dövlətin fəal iştirakını və fəal təsirinin struktur investisiya, qiymət indikatorları da bank fəaliyyətinin dayanıqlığı və iqtisadi təhlükəsizlik baxımından tənzimlənməsi sisteminin ayrılmaz komponentləridir. "Kommersiya banklarında dövlətin iştirakının güclənməsi bazar prinsiplərindən geri çəkilmək deyildir. Nümunə üçün deyək ki, inkişaf etmiş bir sıra ölkələrdə maliyyə bazarının lisenziyalaşdırılmış iştirakçılarının məcmuu kapitalında dövlətin payı böyükdür və ya kifayət qədər hiss olunandır. Fransa və İtaliyada o 50%, Almaniyada isə 33% təşkil edir" (16,s.133).

Bank fəaliyyətinin vasitəçiliyi və iqtisadi təhlükəsizlik meyarları üzrə tənzimlənməsi ümumi, qeyri-tipik, xüsusi, o cümlədən, balans, məqsədli proqram, normativ metodlarının tətbiqini nəzərdə tutur.

İqtisadiyyatın bütün sahələrinin bir-biri ilə balanslaşdırılması onların tarazlı inkişafının zəruri şərtlərindəndir və balans metodu makrosəviyyədə ümumi tarazlığın təminatı vəziyyətini qiymətləndirməyə imkan verdiyinə görə bank fəaliyyətinin dayanıqlığı və iqtisadi təhlükəsizlik meyarları üzrə tənzimlənməsində istifadə olunur. Sadalanan digər metodlar haqqında (məqsədli proqram, normativ) da analoji fikirlər söyləmək olar.

Bank fəaliyyətinin vasitəçiliyi və iqtisadi təhlükəsizlik tələblərinə adekvatlığı tənzimlənmənin müstəqim (inzibati) və qeyri-müstəqim (iqtisadi) metodlarından birgə istifadəni nəzərdə tutur. Bank sisteminin idarə edilməsi təcrübəsi qeyd olunan metodların üzvi vəhdətdə tətbiqinin məqsədəuyğunluğundan xəbər verir. Bununla belə, qeyri-müstəqim metodlara üstünlük verilməsi tövsiyə olunur. O cümlədən,

ehtiyatlara görə ödəmələr, kreditə görə faiz və kredit güzəştləri, valyuta məzənnələri və valyuta mübadilə şərtləri daha çevik təsir metodları kimi diqqətə layiqdir.

Qeyri-müstəqim tənzimləmə metodları fəaliyyət sərbəstliyini genişləndirdiyinə görə onlar dövlətin iqtisadi siyasətinin, habelə maliyyə-kredit, valyuta siyasətinin əsasında durur.

Bank fəaliyyətinin realığa və dayanıqlı inkişaf prioritetlərinə adekvat tənzimlənməsi mexanizmi islahatların müxtəlif mərhələlərində fərqli yanaşmaları nəzərdə tutur. Belə ki, bank sisteminin idarə edilməsi təcrübəsi Azərbaycanda bank islahatlarının ilkin mərhələsində dövlət banklarının restrukturizasiyası və sağlamlaşdırılması tədbirləri həyata keçirilmiş, özəl bank sisteminin institusional təşəkkülü təmin olunmuşdur. Həmin mərhələdə kapitalın həcminə qismən aşağı tələblər qoyuldu, sistemə daxil olmaq üçün son dərəcədə liberal şərtlər müəyyənləşdirildi və bank fəaliyyətini tənzimlənməsində yumşaq tənzimləmə alətləri tətbiq edildi. Belə yanaşma bank sisteminin institusional genişlənməsinə və özəl bankların sayının sürətlə artmasına imkan verdi.

2000-cü ildən başlayaraq həyata keçirilən bank islahatlarının növbəti mərhələsində özəl bankların sağlamlaşdırılmasına yönəlik tədbirlər, o cümlədən konsolidasiya xətti bank sisteminin dayanıqlığının möhkəmlənməsinə və maliyyə vasitəçilik funksiyasının yaxşılaşdırılmasına əlverişli şərait yaratdı. Mərkəzi Bank tərəfindən kommersiya banklarının minimal kapitalla tələbinin mütəmadi artırılması və artıq qeyd edilən konsolidasiya prosesinin təşviqi sistemin kapital bazasını möhkəmləndirmiş, bankların iriləşməsinə rəvac vermişdir.

Daha iki il keçəndən sonra (2002-ci ildən) bank sisteminin restrukturizasiyasına başlanmışdır. Neft gəlirlərinin ölkəyə artan axınını və 2002-2005-ci illərdə inkişafın vasitəçiliyi, iqtisadi təhlükəsizliyin təminatı və digər strateji prioritetlər baxımından bankların artan maliyyə resurslarının səmərəli istifadəsini nəzərdə tutan inkişaf strategiyası hazırlandı.

“Həmin strategiyanın əsas məqsədini neft gəlirlərinin qeyri-neft sektoruna səmərəli və təhlükəsiz transferi, əhalinin və regionların bank xidmətlərinə çıxış imkanlarının artırılması və bu əsasda yoxsulluğun azaldılması üçün bank sisteminin maliyyə vasitəçiliyi funksiyasının inkişaf etdirilməsi, bank sisteminin davamlılığının və etibarlılığının möhkəmləndirilməsi, bank xidmətləri bazarında azad və sağlam rəqabət mühitinin təmin edilməsi təşkil edirdi. Ölkənin malik olduğu böyük iqtisadi qüdrətin və maliyyə imkanlarının bazasında diversifikasiya olunmuş iqtisadiyyatın qurulması və resursların qeyri-neft sektorunun kapitallaşmasına yönəldilməsində maliyyə-bank sektoru müstəsna rol oynadı”.

Bank fəaliyyətinin vasitəçilik mexanizminin tənzimlənməsi və nəzarət sisteminin səmərəliliyi regional inkişaf strategiyasının reallaşdırılması prioritetləri ilə şərtlənir. Sərbəstləşən maliyyə resurslarının istifadəsində maliyyə institutlarının fəallığı əsaslandırılmış pul siyasətinin icrası mühitinin yaxşılaşdırılmasını tələb edir. “İqtisadiyyatın kapitallaşma tələbatına uyğun maliyyə resurslarına çıxışın yeni mexanizmlərinin və institutlarının təşviqinin təmin olunması, xüsusilə regionlarda bu prosesin sürətlənməsinə diqqət verilməsi pul siyasətinin əsas istiqamətlərindəndir”(18,s.189).

Kredit siyasətinin səmərəli struktur parametrləri dinamik inkişaf və iqtisadi təhlükəsizlik tələblərinə cavab verən ümumi struktur dəyişmələrinin mühüm şərtlərindəndir. Sahibkarlığın müxtəlif səviyyələrinin spesifik cəhətləri nəzərə alınmaqla investisiyaların kreditləşdirilməsi, elmi cəhətdən əsaslandırılmış temp və miqyasda yüksək texnologiyaların istifadəsi təşviq edilir. İnnovasiyalı inkişaf perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsi, kredit ayırmalarının strukturunu təkmilləşdirməklə yanaşı, tənzimləyici vasitələrlə:

- milli bank sisteminin modernləşdirilməsini;
- resurs bazasının möhkəmləndirilməsini;
- kapitallaşma səviyyəsinin yüksəldilməsini;
- yeni uzunmüddətli resurs mənbələrinin aşkar edilməsini;

- real iqtisadiyyata investisiya axınının gücləndirilməsini tələb edir.

Azərbaycan hökumətinin və Mərkəzi Bankın koordinasiya edilmiş fəaliyyəti qlobal iqtisadi böhranın dünya təsərrüfat sisteminə fəal inteqrasiya olunan milli iqtisadiyyata təsirlərinin minimuma endirilməsinə yönəlmişdir. Həyata keçirilən tənzimləmə siyasəti idxal olunan əmtəələrin qiymətindəki sürətli artımın və əmanətlərinin qiymətdən düşməsinin qarşısını alan stabil valyuta məzənnəsi və aşağı səviyyəli inflyasiya təmin olunmuş, devalvasiya və dollarlaşma gözləntilərinin qarşısı alınmışdır. Milli valyutanın məzənnəsinin stabil saxlanması, həmçinin xarici valyutalarla kreditləşmə üzrə borc yükünün artmasına imkan verməmişdir.

Mərkəzi Bank tərəfindən bank sisteminin dayanıqlığının təmin edilməsi məqsədi ilə həyata keçirilmiş tənzimləmə tədbirləri real iqtisadiyyatın prioritet sahələrində investisiya fəallığını dəstəkləmək üçün əlverişli mühit formalaşdırmışdır. Daxili mənbələr hesabına cəlb edilmiş məcburi ehtiyat normasının azaldılması, kommersiya banklarına xüsusi kreditlərin ayrılması, yenidən maliyyələşmə dərəcəsinin bir neçə mərhələdə aşağı salınması, artıq qeyd olunduğu kimi dövlət tərəfindən sığortalanan əmanətlərin məbləğinin dəfələrlə artırılması həmin tədbirlər sırasında xüsusi olaraq vurğulanmalıdır.

Bank fəaliyyətinin vasitəçiliyinin təkmilləşdirilməsi sistemi qlobal maliyyə-iqtisadi böhranının nəticələrini nəzərə almalı, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya proseslərinin dəstəklənməsi Mərkəzi Bankın həyata keçirdiyi siyasətin başlıca istiqamətlərindən biri olmalıdır. Kredit təşkilatlarının restrukturlaşdırılması- böhran halının aradan qaldırılmasının daha az büdcə xərcləri tələb edən tədbirlərinə üstünlük verilməsi, həyata keçiriləcək tədbirlər üzrə xərclərin bölgüsünün hərtərəfli əsaslandırılması tələblərinə cavab verməlidir. İlk növbədə staqnasiyadan sonrakı dövrdə banklar iqtisadi artımı təşviq edərkən sistemin etibarlılığı indikatorlarını, xüsusilə risklərin optimal idarə olunması məsələlərini diqqət mərkəzində saxlamalıdırlar. Bu baxımdan Mərkəzi Bankın yürütdüyü siyasət dinamik və

dayanıqlı inkişafın optimal vəhdətini təmin etməli, makroiqtisadi risklərin səviyyəsini daha dolğun əks etdirməklə əsaslandırılmalıdır.

Dünya böhranı monetar siyasətin və makroprudensial nəzarətin mexanizmlərini yeni şəraitə uyğunlaşdırmaq üçün məqsədyönlü iş aparılmasını, inflyasiya amilinin təsirini daha detallaşdırılmış şəkildə nəzərə almaq zərurətini gündəliyə çıxardı. Artıq şübhə yoxdur ki, kontrtsiklik makroiqtisadi siyasət əsaslandırılarkən çoxmeyarlı yanaşma tətbiq olunmaqla, hər bir meyar üzrə xüsusi tənzimləmə alətləri tətbiq etmək vacibdir. Məqsəd funksiyasının parametrləri qismində, ilk növbədə: bank sisteminin dayanıqlığını, inflyasiyanın gözlənilən səviyyəsini, xarici investisiyaya olan tələbi, ümumilikdə maliyyə sisteminin inkişaf dərəcəsini, iqtisadiyyatda ümumi qiymət səviyyəsini, o cümlədən aktivlərin qiymətlərinin stabil saxlanması imkanlarını xarakterizə edən göstəricilər götürülməlidir.

Mərkəzi Bank yaxın perspektivdə öz fəaliyyətini sistemin dayanıqlığının qorunması və iqtisadi təhlükəsizliyin təminatı meyarlarına cavab verən istiqamətlərdə təkmilləşdirməlidir. O cümlədən, likvidlik normativlərinə yenidən baxılmalı, bankların kapital bazasının keyfiyyəti yüksəldilməli, kapital ehtiyatlarına qarşı kontrtsiklik tələblər təmin edilməli, risklərin qarşısının alınmasına və qəbul olunmuş risklər üzrə informasiyanın açıqlanmasına olan tələblər ciddiləşdirilməli, başqa sözlə şəffaflıq artırılmalıdır. Eyni zamanda, banklarda korporativ idarəetmənin keyfiyyətinin yüksəldilməsi tədbirləri sayəsində onların məcmu kapitalına daxili nəzarətin səmərəliliyi yüksəldilməlidir.

Dünya maliyyə böhranı istənilən ölkədə maliyyə sisteminin dayanıqlığının təminatı üçün bank nəzarəti mexanizmlərindən geniş istifadəni tələb edir. Məcmu kapitalın kontrtsiklik xassəsi tələb edir ki, kapitalın yetərliliyini qiymətləndirilməsi prosesinə əlavə göstəricilər cəlb olunsun. Bu baxımdan, kapital və aktivlər arasında disbalansı səciyyələndirməyə kömək edən göstəricilərin, xüsusilə leveric əmsalının tətbiqi məqsədəuyğundur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, həmin göstərici üzrə

normativ akt işlənilib hazırlanmış və onun Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının tərtib etdiyi yeni nəzarət planında istifadəsi nəzərdə tutulmuşdur.

Dünya böhranından bank sistemi üçün çıxan nəticələrdən biri də prudensial normalar baxımından bütün banklara eyni cür yanaşmanın, heç də həmişə məqbul olmaması qənaətidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, sistem əmələgətirən banklar, nəinki öz fəaliyyət dairəsində, həmçinin bütün bank-maliyyə sistemi üçün risk mənbəyi ola bilər. Odur ki, Mərkəzi Bank böhrandan sonra nəzarətin səmərəliliyini yüksəltmək məqsədilə sözügedən bankların fəaliyyətinin tənzimlənməsində daha ciddi və ehtiyatlı olmalıdır. Bir sıra xarici banklar maliyyə vəziyyətini dəstəkləmək və gələcək böhranların nəticələrini yumşaltmaq məqsədilə dinamik ehtiyatların yaradılması imkanlarını nəzərdən keçirirlər. Hesab edilir ki, banklar həmin ehtiyatları tədricən və təbii ki, iqtisadi yüksəliş dövründə yaratmalıdırlar.

Məlum olduğu kimi, bir bankın müflisləşməsi bir neçə bankın iflasına və bəzən bütövlükdə bank sistemində etibarın itməsinə gətirib çıxarır. Odur ki, bank nəzarəti, ilk növbədə, bank sektorunun “sistemləri”nin təkmilləşdirilməsi yolu ilə dayanıqlığın qorunub saxlanmasına xidmət etməlidir. Əmanətçilərin vəsaitlərinin və mənafeələrinin qorunması da bank nəzarətinin prioritetlərindəndir.

Bank vasitəçiliyinə nəzarət üzrə öhdəliklərin və səlahiyyətlərin bölgəlisü müxtəlif ölkələrdə fərqli qaydada həyata keçirilir. Əsasən, üç yanaşma fərqləndirilir:

-bank vasitəçiliyinə dair nəzarəti müstəsna olaraq mərkəzi bank tərəfindən həyata keçirilir (Böyük Britaniyada, İtaliyada, Niderland);

-bank nəzarətinin qarışıq sistemi. Bu zaman mərkəzi bank nəzarət üzrə öhdəlikləri və səlahiyyətləri başqa dövlət orqanları ilə bölüşdürür (ABŞ, Yaponiya, Fransa, Almaniya);

-nəzarət prosesi mərkəzi bank tərəfindən deyil digər strukturlar tərəfindən həyata keçirilir (Kanada, İsveçrə).

“İldən-ilə ölkələr bank nəzarəti mexanizmlərindən daha geniş istifadə etməlidirlər, lakin maliyyə sahəsində böhran meyillərinə qarşı daha səmərəli olması

üçün hansı məcburi tədbirləri və necə həyata keçirmək haqqında məsələ hələ də açıq qalır. Hər şey maliyyə qeyri-sabitliyinin mahiyyətinin dərk edilməsindən, onun səbəb və nəticələrindən asılıdır. Bir sıra ekspertlərin fikrincə, əgər bütün qüvvələri bank fəaliyyətinin tənzimlənməsinin makroiqtisadi və ya makroprudensial aspektində cəmləşdirsək, maliyyə qeyri-sabitliyinə qarşı səmərəli sistemin yaradılması işində xeyli irəliləmək mümkündür”(16, 104).

Onu da qeyd edək ki, dünya ölkələrinin üçdə ikisində nəzarət Mərkəzi Banklar tərəfindən həyata keçirilir. MDB ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, bank islahatlarının hazırki mərhələsində nəzarətin Mərkəzi Bank nəzarətindən aparılması daha məqsədəuyğundur(16, s,131).

Bank fəaliyyətinin tənzimlənməsi və nəzarət sisteminin səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətlərindən biri makro və mikroiqtisadi yanaşmaların bir-birini qarşılıqlı surətdə tamamlaması, onların üzvi vəhdətinin təmin edilməsi istiqamətində işlərin davam etdirilməsidir. Həmin yanaşmaların meyarları arasındakı fərqləri şərtləndirən amillər hərtərəfli araşdırılmalı, həmin meyarların uzlaşdırılması imkanları aşkara çıxarılmalıdır.

İlk növbədə onu qeyd edək ki, uzaq perspektivə hesablanmış tənzimləmə və nəzarət üzrə mikroiqtisadi yanaşmanın meyarı, artıq göstəriləndiyi kimi əmanətçilərin, investorların və digər bank xidməti istehlakçılarının mənafeyinin qorunmasıdır, makrosəviyyədə bu meyar ÜDM-in azalmasının qarşısının alınmasıdır, Mahiyyət etibarilə sərbəst pul vəsaitlərinin qorunmasının lazımı səviyyəsinin təmin edilməsi, əmanətlərin investisiyaya çevrilməsi üçün əlverişli mühitin təmin edilməsi ÜDM-in artmasına xidmət edir. Bununla belə, əlbəttə ÜDM-in azalmasının qarşısının alınması üçün tədbirlər kompleks xarakterli olmalı, çoxsaylı digər amillər də nəzərə alınmalıdır.

Yaxın perspektivə hesablanmış tənzimləmə və nəzarət üzrə mikroiqtisadi yanaşmanın meyarı neqativ proseslərin ayrı-ayrı müəssisələr səviyyəsində qarşısının

alınması, makro səviyyədə isə bu meyar bütövlükdə maliyyə sistemində müşahidə edilən neqativ proseslərin məhdudlaşdırılmasını nəzərdə tutur.

Mikro səviyyədə məcburi nəzarət ayrı-ayrı müəssisələrin məruz qaldıqları risklərin aşağıdan yuxarı qiymətləndirilməsi ardıcılığı ilə həyata keçirilirsə, makro səviyyədə bu nəzarət maliyyə sistemində neqativ proseslərin yuxarıdan aşağı qiymətləndirilməsi qaydasında aparılmalıdır.

Prudensial siyasətin məqsədləri və risklərin təsviri üçün istifadə olunan modellər də səviyyələr üzrə fərqlənir. Belə ki, mikro səviyyədə risklərin təsvirinin ekzogen modeli, makro səviyyədə isə, bəzi qeyd-şərtlərlə endogen modeli tətbiq edilir.

“Bankın təhlükəsiz fəaliyyətinin təmin edilməsinə istiqamətlənmiş normativlərə, qaydalara, tələblərə və göstərişlərə əsaslandırılmış idarəetmə və nəzarət üsulu”(19, s.206) olan prudensial nəzarət təcrübəsində mikro və makro yanaşmaların uzlaşdırılan elementləri iştirak edir. Onların uzlaşma dərəcəsi tarixi amillərlə və ayrı-ayrı ölkələrdə maliyyə sisteminin tənzimlənməsinin institusional strukturu ilə şərtlənir. Onu da qeyd edək ki, tənzimləmənin institusional strukturunda baş verən dəyişikliklərdə, mərkəzi bank və digər orqanlar arasında prudensial səlahiyyətlərin bölüşdürülməsi rejiminin əhəmiyyətli təsiri vardır.

Araşdırmalar göstərir ki, bank fəaliyyətinin tənzimlənməsinin makroprudensial komponentlərinin gücləndirilməsinin zəruriliyini şərtləndirən amillər sırasında:

- qeyri - dayanıqlı maliyyə durumunun böyük məsrəflərlə müşayiət olunması;
- bazar və dövlət tənzimlənməsi arasında balans şəraitində makroprudensial yanaşmanın böyük iqtisadi dividendlər vəd etməsi;
- qeyri - dayanıqlı maliyyə durumu halında, hətta ciddi mikroprudensial yanaşmaların belə, əksər hallarda sistemin etibarlılığını təmin etməyə qadir olmaması vurğulanmalıdır.
- Bankın kreditorları, əmanətçiləri və digər alıcıları qarşısında öz məsuliyyətlərini vaxtında və itkisiz yerinə yetirmək qabiliyyəti kimi likvidliyin

tənzimlənməsi bankın öhdəliklərinin real və şərti olmaqla fərqləndirilməsi zərurətini nəzərə almalıdır.

- “Bankın zamanında öz məsuliyyətlərini tətbiq etmək qabiliyyəti bir çox hallarda onun aktivlərinin likvidliyi (ödəniş qabiliyyəti) ilə müəyyən edilir.

Likvidliyin təhlükəli hallarını təyin etmək xeyli mürəkkəb məsələdir.

Əsasən o səbəbdən ki, bankın ödəniş qabiliyyətinə əksər faktorlar effekt göstərir. Sözügedən faktorlara bank da mənfi təsir edə bilər. Praktiki fəaliyyətdə bəzi meyarlardan istifadə edilir. Bu meyarlar bankın ödəniş qabiliyyətini təyin edən amil göstərir.

Meyarların daha öncəki məlum kateqoriyasına tarazlı ödəniş qabiliyyətinin əmsalları aiddir.

Aktivlərin ödəniş qabiliyyəti səviyyəsini göstərən ən primitiv əmsallardan biri kredit verən sahələrin likvid fəalları kompleks fəallara olan nisbətidir”(19, s.56-57).

Bankın öhdəliklərin vaxtında və itkisiz yerinə yetirilməsi imkanları onun fəaliyyətinin dayanıqlığını müəyyən edən daxili (bank aktivlərinin, cəlb olunan vəsaitlərin keyfiyyəti) və xarici amillərlə əlaqədardır. Xarici amillərin bank sisteminin dayanıqlığına təsirinin qiymətləndirilməsi təhlilin klassik və yeni, əsasən müasir iqtisadi-riyazi üsulları sayəsində həyata keçirilir. Bu barədə müvafiq mənbələrdə kifayət qədər bəhs olunduğuna görə, bank fəaliyyətinin dayanıqlığını şərtləndirən endogen və əsasən makrosəviyyəli tənzimlənmə məsələlərinə toxunmayacağıq.

Bank fəaliyyətinin vasitəçiliyini şərtləndirən aktivlərin, cəlb olunan vəsaitlərin keyfiyyəti, menecmentin əsaslandırılma səviyyəsi, resursların cəlb edilməsində başqa banklar qarşısında üstünlük verən, depozit bazasının sabitliyini və xarici tərəfdaşlarla əlaqələrin dayanıqlı inkişafını təmin edən imici və s. kimi daxili amillərdən danışarkən, ilk növbədə onu qeyd edək ki, bank aktivlərinin keyfiyyəti likvidlik, risklilik və gəlirlilik kimi göstəricilərlə xarakterizə olunur. Odur ki, bank aktivlərinin keyfiyyətinin idarə olunması imkanlarının qiymətləndirilməsi və həmin

imkanların reallaşdırılması baxımından aktivlərin likvidlik dərəcələrinə görə qruplaşdırılması xüsusi önəm daşıyır.

Borclu tərəfindən reallaşması və ya ödənilməsi vasitəsilə itkisiz nağd pula transformasiya olunması qabiliyyəti kimi aktivlərin likvidlik dərəcəsinə görə, daha çox tədqiqatçılar tərəfindən qəbul olunan təsnifatında, əsasən aşağıdakı qruplar fərləndirilir:

-depozitləri böyük və qeyri-sabit olan və ya ssudaya olan tələbatın artacağı gözlənilən banklar üçün mühüm xüsusi paya malik olması məqsədəuyğun olan aktivlər. O cümlədən, bankın kassasında və müxbir hesablarda yerləşən pul vəsaitləri, bankın portfelində yerləşən dövlət qiymətli kağızları(I qrup);

- nağd pula çevrilmək üçün daha uzun müddət tələb edən hüquqi və fiziki şəxslərə qısamüddətli ssudalar, banklararası kreditlər, faktoring əməliyyatları, satış üçün nəzərdə tutulan korporativ qiymətli kağızlar(II qrup);

-uzunmüddətli əmanətlər və bankın investisiyaları, o cümlədən uzunmüddətli ssudalar, investisiya qiymətli kağızları(III qrup);

-vaxtı keçmiş ssudalar şəklində qeyri-likvid aktivlər, bina və qurğular (IV qrup).

Bank fəaliyyətinin tənzimlənməsi təcrübəsindən, məlum olduğu kimi aktivlərin aşağı likvidliyi onların riskliliyini, başqa sözlə aktivlərin pul vəsaitlərinə çevrilməsi prosesində itkilərin baş verməsi ehtimalını artırır. Odur ki, yuxarıda şərh edilən təsnifat əlamətləri və qeyd edilən qruplararası əsaslandırılmış manevr hesabına likvidliyin tənzimlənməsi sisteminin səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə yüksəltmək imkanları reallaşdırılmalıdır.

Tənzimləmə prosesində ssudalar, qiymətli kağızlara qoyulan vəsait və s. kimi gəlir gətirən və Mərkəzi Bankda müxbir hesabda olan pul vəsaitləri, bina və qurğular kimi gəlir gətirməyən aktivlərə münasibətdə yanaşmalar hərtərəfli əsaslandırılmalı, müvafiq parametrlər risk və keyfiyyət meyarları üzrə qiymətləndirilməlidir.

Bankın likvidliyinin cəlb olunan vəsaitlərin keyfiyyətində, başqa sözlə öhdəliklərin likvidliyində, xarici borclardan asılılığın azalmasında, depozitlərin sabitliyində ifadə olunan aspekti dövlət tənzimləməsinin predmeti olmaq etibarını ilə xüsusi diqqətə layiqdir. Belə ki, milli bank sisteminin xarici borclardan asılılığının azalması onun iqtisadi təhlükəsizlik meyarlarına uyğun dayanıqlı fəaliyyətinin mühüm amilidir. Digər tərəfdən öhdəliklərin likvidliyi banka cəlb olunan vəsaitlərin məqbul səviyyəsində onların yeniləşmə dərəcəsini və ödənişlərin sürətini xarakterizə etməklə, ani likvidliyin strukturunu əks etdirir.

Məlum olduğu kimi, bankın likvidlik üzrə tutduğu yer onun hər hansı mərhələdə valyutalarının və məsuliyyətlərinin nisbətini göstərir. Likvidlik vəziyyəti həm cari, həm də növbəti tarixlər üçün qiymətləndirilir. Həmin məlumatlar aktivlərin və passivlərin ödənilmə və tələb olunana qədər müddətlər üzrə təsnifləşdirildiyi restrukturlaşdırılmış balansda öz əksini tapır.

Tənzimləmə prosesində bankın xarici və daxili amillərlə şərtlənən mövqeyinin onun likvidliyinə təsirinin qiymətləndirilməsi aktivlərin və passivlərin həcmində müddətlər üzrə meydana gələn uyğunsuzluqları əhatə etməklə yanaşı, həmin uyğunsuzluğun ümumi öhdəliklərə təsirini və dinamikasını nəzərə almaq lazımdır.

Bank fəaliyyətinin dayanıqlığını şərtləndirən mühüm amil kimi menecmentin səmərəliliyi bank sisteminin mahiyyəti, cari və əhəmiyyətli mövzuları çözməyə şərait yaradan əlverişli təşkilatı struktur, bankın fəal və passivlərinin idarə mexanizminin xarakteri, qərarların hazırlanması və qəbulu prosedurlarının dəqiqliyi ilə müəyyən edilir. Odur ki, tənzimləmə sisteminin və menecmentin tələbləri və uzlaşdırıla bilən meyarlar vahid kontekstdə nəzərdən keçirilməlidir.

Nəhayət, bank fəaliyyətinin tənzimlənməsi və nəzarət sisteminin səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətləri kimi, həmçinin aşağıdakıların xüsusi olaraq qeyd edilməsini məqsədəuyğun hesab edirik:

-problemlı banklarda kreditorların qanuni tələblərinin yerinə yetirilməsinə nəzarətin gücləndirilməsi, restrukturlaşdırma planının müasir ekspert texnologiyaları bazasında qiymətləndirilməsi və onun icrasına nəzarətin monitoring sistemini təkmilləşdirilməsi;

- bank sisteminin sağlamlaşdırılmasının hüquqi bazasının möhkəmləndirilməsi;
- bank fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması mərhələsində qoyulan tələblərin müəyyənləşdirilməsi prosesində təsisçilərin maliyyə vəziyyətinin nəzərə alınması prosedurunun və bank sisteminin vəziyyətinin təhlili metodikasının təkmilləşdirilməsi;

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Bank sisteminin daxili və xarici amillərin neqativ təsirinə baxmayaraq müvazinət halına qayıda bilməsi qabiliyyəti kimi başa düşülən dayanıqlıq şərtləndirən daxili amillərə, ilk növbədə maliyyə durumunu müəyyənləşdirən potensial və təşkilatı struktur, iqtisadi, kommersiya, texnoloji; xarici amillərə isə siyasi, makroiqtisadi, hüquqi, maliyyə, sosial-psixoloji və fors-majör halları

şərtləndirən amillər aid edilməlidir. Ümumilikdə bank-maliyyə sisteminin dayanıqlığı üçün potensial təhlükə törədən hallar qismində- investisiya siyasətinin təhlükəsizlik tələblərinə cavab verməməsi, ölkə iqtisadiyatına xarici investisiyaların nəzərdə tutulan limitləri aşması, pul-kredit siyasətində çatışmazlıqlar, maliyyə piramidalarının fəaliyyəti üçün hipotetik imkanların gerçəkləşdirilməsi xüsusi qeyd olunmalıdır. Biznes növü kimi bank fəaliyyətində maliyyə resurslarının düzgün idarə edilməməsi, tərəfdaşların seçimində subyektivliyə yol verilməsi, informasiya təhlükəsizliyinin pozulması, öz borclarını ödəmək qabiliyyətinin zəifləməsi, bank marketinqindəki çatışmazlıqlar, bank xidmətlərinin rəqabətə davamlılığının azalması mühüm təhlükə amilləri sayılmalıdır.

Bank fəaliyyətinin səmərəliliyi makroiqtisadi amillərin formalaşdırdığı mühitə təsir etməklə sistemin dayanıqlığının təminatında həlledici rola malikdir. Fəaliyyətin dayanıqlığı və səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi bank sisteminin özünəməxsus xüsusiyyətlərini, o cümlədən vahid məqsədə xidmət edən müxtəlif elementlərin vəhdəti kimi banic sisteminin fəaliyyət inteqrasiyası tələblərinə cavab verməsi zərurətini, dinamik, qapalı, funksiyalarını genişləndirməklə özünü tənzimləyən və təşkil edən determinasiyalı xarakterini nəzərə almalıdır.

Ölkədə həyata keçirilən pul siyasətinə tam uyğunluq bankın dayanıqlıq, ərzaq və iqtisadi təhlükəsizlik meyarları baxımından fəaliyyətinin səmərəliliyinin mühüm şərtidir. Dayanıqlı bank sistemini və səmərəli bank fəaliyyətini xarakterizə edən göstəricilər sırasında cari və ani likvidliklə yanaşı, pul ehtiyatlarının norması əmsalları, şəxsi vəsaitlərin ümumi vəziyyəti, xarici maliyyə mənbələrindən qeyri-asılılıq, kapitalın saxlanılması və kifayətlik etibarlılıq, ümumi kapitalın rentabelliği, aktivlərin gəlirliliyi. xüsusi vəsaitlərin rentabelliği və şairənin qeyd edilməsi məqsədəuyğundur.

Müəyyən edilmişdir ki, bankın kapitalının kifayətliyinin risk dərəcəsi üzrə çəküəşdirilmiş aktivlərə nisbəti göstəricisinin artımının, daha çox xüsusi kapitalın sabit hissəsi olan nizamnamə və ehtiyat fondları hesabına baş verməsi həlledici

əhəmiyyətə malik müsbət meyildir. Həmin meylin davamlılığı, xeyli dərəcədə xüsusi kapitalın məbləğinin müsbət dinamikasından və onun keyfiyyət quruluşunda müsbət dəyişikliklərdən asılıdır. Dayanıqlıq, iqtisadi və ərzaq təhlükəsizliyi meyarları baxımından bankın fəaliyyətinin pisləşməsi əlaməti kimi aktivlərin artımı hesabına xüsusi kapitalın kifayətlik səviyyəsinin aşağı düşməsi halında, müşahidə edilən prosesin və risk dərəcəsindən asılı olaraq aktivlərin quruluşunun dəyişməsinin səbəbləri aşkar edilməli, vaxtı keçmiş borcların artması, başqa sözlə aktivlərin likvidliyinin pisləşməsi, qiymətli kağızlara uzunmüddətli investisiyaların artmasını şübhələndirən səbəblərə xüsusi diqqət verilməlidir.

Bank sisteminin vasitəçiliyi onun fəaliyyətinin iqtisadi və maliyyə təhlükəsizliyi meyarlarına cavab verməsini tələb edir. Belə ki, iqtisadi təhlükəsizliyin mühüm komponenti olan maliyyə təhlükəsizliyi, təkcə maliyyənin deyil, bütövlükdə milli iqtisadi-maliyyə sisteminin elementlərinin təhlükəsiz fəaliyyətini nəzərdə tutur.

Bank qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi və onun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması istiqamətində sistemli tədbirlər həyata keçirilmişdir. Həmin tədbirlər bank xidmətlərinə əlyətənliyi səviyyəsinin və bank sisteminin etibarlılığının yüksəldilməsində mühüm rol oynamışdır. Digər tərəfdən bank sisteminin fəaliyyətində şəffaflığın artırılması, bazar intizamının səmərəli bank nəzarətinin təşkili də prioritet səviyyəsinə qaldırılmışdır. Neft strategiyasının uğurla reallaşdırılması sayəsində ölkəyə neft gəlirlərinin daxilolmalarında əldə olunan ciddi artım fonunda milli bank sisteminin inkişafında yeni mərhələ başlanmışdır.

Bank sistemi milli iqtisadiyyatda baş verən struktural dəyişikliklərinə adekvat reaksiya verməyə çalışır. Qeyri-neft sektorunun inkişafının maliyyələşdirilməsində bankların artan fəallığı müşahidə olunur. Eyni zamanda, infrastruktur layihələrində də milli bank sisteminin fəallığı yüksəlir. Bank aktivlərinin ÜDM-də xüsusi çəkisi artır. Banklar aktivlərin və kapitalın həcminə görə digər maliyyə vasitəçilərini əhəmiyyətli dərəcədə qabaqayırlar. Ümumiyyətlə, Azərbaycanın müasir bank sistemi

üçün kapitallaşma səviyyəsinin davamlı artması səciyyəvidir. Son 10 ildə bank xidmətlərinin çeşidi xeyli genişlənmişdir. Həyata keçirilən əsaslandırılmış iqtisadi siyasət və antiböhran tədbirləri hesabına milli bank sisteminin qlobal maliyyə kataklizmlərinə qarşı immuniteti dəstəklənir.

Unutmaq olmaz ki, bank fəaliyyətinin diversifikasiyası ümumilikdə bank sisteminin müxtəlif istiqamətli inkişafını şərtləndirir, çoxşaxəli fəaliyyətin məlum nəticələri ilə müşayiət olunur. Belə ki, bir tərəfdən bank strategiyasında diversifikasiya meylinin dəstəklənməsi gəlirlərin artırılması və xərclərin minimumlaşdırılmasına xidmət edirsə, digər tərəfdən bank sisteminin dayanıqlığında mənfi təsir edə bilər. Belə ki, bank fəaliyyətinin diversifikasiyası bu və ya digər dərəcədə qeyri-müəyyənliyi və riskləri artırır.

Əhali əmanətlərində müsbət dinamika əhalinin real pul gəlirlərinin artması, bank sistemində etimadın möhkəmlənməsi, kreditorların və əmanətçilərin mənafələrinin qorunmasının hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi kimi amillərin təsiri altında baş vermişdir. Eyni zamanda, onu da qeyd etmək lazımdır ki, banklar dünya maliyyə böhranının gərgin dövründə cəlb edilmiş depozitlərə xidmət etməkdədir və bankların öhdəliklərində bahalı depozitlərin xüsusi çəkisi yüksək olaraq qalır. Təbii ki, belə vəziyyət bankların və qeyri-bank kredit təşkilatlarının fəaliyyətinin dayanıqlığına və səmərəliliyinə mənfi təsir edir.

Milli bank sistemi qlobal böhranı yüksək kapitallaşma, maliyyə və likvidük ehtiyatlanması ilə qarşılımışdır. Sistem üzrə bank nəzarət-siyasəti risklərin minimallaşmasını təmin etmiş, bankların risklərlə davranma potensiallarını artırmış və sektorda güclü maliyyə immuniteti formalaşmışdır. Bununla belə, fəaliyyəti təhlil edilən bankların əksəriyyətində aktivlərin və kapitalın rentabelliği səviyyəsi arzu olunan səviyyədən dəfələrlə aşağıdır.

Azərbaycan Respublikasında 2016-cı və 2017-ci illərin əvvəlinə məcmu kapitalının renkinə görə ilk onluğa daxil olan bankların xalis aktivlərinin və kapitalının rentabelliği onları, ilkin yanaşmada maliyyə durumu sabit banklar hesab

etməyə, məcmu kapitalın renkinə görə sonuncu onluğa daxil olan bankların xalis aktivlərinin və kapitalının rentabelliğinin təhlili onları maliyyə dayanıqlığı qismən zəif olanlar qrupuna daxil etməyə əsas verir.

Maliyyə durumu sabit və problemlili olan bankların fəaliyyətinin göstəricilərinin araşdırılması məcmu kapitalın həcmi və rentabelliği arasında korrelyasiya asılılığının olduğunu göstərir. Maliyyə durumu dayanıqlı olan banklar üzrə kapitalın rentabelliğinin orta səviyyəsi, bütün banklar üzrə hesablanmış orta səviyyədən xeyli yüksəkdir.

Maliyyə vasitəçiliğinin mühüm şərtlərindən biri olan ödəniş sisteminin səmərəliliyi yüksəldilmiş, banklar tərəfindən xarici borcun ödənişi vaxtında aparılmışdır. Stress-testlər milli bank sisteminin neqativ iqtisadi təsirlərə yüksək dözümlülüyünü aşkara çıxarmışdır.

Banklar, bir çox postsovet ölkələrində olduğu kimi aqrar sahəyə, kifayət qədər maraq göstərmirlər. Belə vəziyyət, əsasən fəaliyyətdə olan girov mexanizmi və kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının kredit qaytarma qabiliyyətinin aşağı səviyyəsi, stimullaşdırıcı təsirlərin qeyri-qəətbəxş səviyyəsi, haqqında danışılan istehsalçıların maliyyə durumu haqqında informasiya bazasının natamamlığı ilə əlaqədardır. Kənd təsərrüfatı istehsalına nisbətən banklar aqroemal sahəsində fəaliyyətə daha meyillidirlər.

Likvidlik riskinin idarə edilməsinin səmərəliliyi bank fəaliyyətinin təhlili sisteminin xarakterindən, istifadə olunan göstəricilərin informativliyindən və representativliyindən asılıdır. Həmin sistemin müasir tələblərə cavab verməsi,

İstifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısı

Azərbaycan dilində:

1. Azərbaycan Respublikasında 2009-2015-ci illərdə elmin inkişafı üzrə Milli Strategiya, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 4 may 2009-cu il Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.

2. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər), Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11 fevral 2004-ci il 24 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
3. Azərbaycan Respublikasında yay-qış otlaqlarının, biçənəklərin səmərəli istifadə olunması və səhrələşmənin qarşısının alınmasına dair Dövlət Proqramı, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 may 2004-ci il 222 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
4. Qaçqınların və məcburi köçkünlərin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması və məşğulluğunun artırılması üzrə Dövlət Proqramı, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1 iyul 2004-ci il 298 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
5. Şəffaflığın artırılması və korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə Milli Strategiyası, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 28 iyul 2007-ci il 2292 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.
6. 2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azadılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 15 sentyabr 2008-ci il 3043 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.
7. 2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 25 avqust 2008-ci il 3004 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.
8. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 14 aprel 2009-cu il 80 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
9. 2011-2013-cü illərdə Bakı şəhərinin və onun qəsəbələrinin sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramı çərçivəsində həyata keçiriləcək Tədbirlər Planı, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 4 may 2011-ci il 1490 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.

10. 2012-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında üzümçülüğün inkişafına dair Dövlət Proqramı, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 15 dekabr 2011-ci il 1890 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.
11. Açıq Hökumətin təşviqinə dair 2012-2015-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 5 sentyabr 2012-ci il 2421 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.
12. Aliyev İ., Mustafayev A., Aqrar sahə modernləşmə mərhələsindədir, Azərbaycan qəzeti, 2012, 30 noyabr, s.4.
13. Allahverdiyev Q.S., Kənd təsərrüfatının peşəkar kadr hazırlığı sisteminin təkmilləşdirilməsi, Az.ETKTİ və Tİ-nun Elmi Əsərləri, 1/2012, s.196.
14. Bədəlov A., Yunanıstan-Azərbaycan yaşıl enerji oxu, 2011, <http://area.gov.az/news-and-events/alternativ-v-b-rpa-olunan-enerji-m-nb-l-ri-zr-d-vl-t-agentliyinin-direktoru-akim-b-d-lovun-yunan-stan-az-rbaycan-ya-l-enerj/>
15. Eminov N.O., İnnovasiya yönümlü iqtisadi inkişafın əsasında müasir sahibkarlığın inkişaf istiqamətləri, Az.ETKTİ və Tİ-nun Elmi Əsərləri, 3/2012.
16. Eminov N.O., Milli innovasiya infrastrukturunun formalaşması və inkişafı problemləri, AMEA-nın xəbərləri (İqtisadiyyat seriyası), 2, 2012, s.27.
17. Əhmədov B.S., “İnvestisiya” və “kapital” anlayışlarının mahiyyəti: mikroiqtsadi və makroiqtisadi yanaşmalar, Azərbaycanın Vergi Xəbərləri, 1/2011, s.74.
18. Əliyev İ.İ., Heydər Əliyev yolu: Azərbaycan inkişafının yeni mərhələsində, Bakı, Azərbaycan, 2007, s.862. s.366
19. Əliyev F.V., Azərbaycanda aqrar sahənin informasiya təminatında beynəlxalq təcrübənin tətbiqi məsələləri, İqtisadiyyat və audit, 2008, Bakı, №9(99), s. 22.
20. Əmiraslanov A., Azərbaycan iqtisadiyyatı və bazar münasibətləri, Qanun nəşriyyatı, Bakı, 1998.
21. Faydalı biznes və investisiya mühitinə dair vəsait, Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (ATƏT), ISBN-10: 3-9502218-0-8, Vyana, 2006, s. 129

22. Hüseynova S.M., Lizing xidmətləri bazarının formaları və inkişafının nəzəri-metodoloji məsələləri, Az.ETKTİ və Tİ, Elmi Əsərləri, 2012/1, s.82
23. İmanov K., Qloballaşan iqtisadi sistemdə aqrar siyasət, Xalq qəzeti, 11 iyul 2009, s. 6.
24. İsmayılov M.H., Mehdiyeva M.M., İqtisadi Təhlil Fənni üzrə Proqram, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, Gəncə 2010, s. 26.
25. Quliyev E., Etibarlı ərzaq təminatı sistemi: Kooperasiya və inteqrasiya problemləri, Elm, Bakı, 2013, s.210.
26. Qurbanov P.Ə., Aqrar sahədə lizing münasibətlərinin formalaşdığı şəraitdə innovasiyanın istehsalın rəqabət qabiliyyətinə təsiri, Azərbaycan ETKTİ və Tİ, Elmi Əsərlər, 4, Bakı, 2012, s.178.
27. Məmmədov N., Bərxudarov M., İqtisadi təhlükəsizlik, İqtisad Universitetinin Nəşriyyatı, Bakı, 2006, s.261
28. Məmmədli O., İsmayılov M., İsmayılov F., Milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi, MBM, Bakı, 2008, s.183-184.
29. Məmmədov S.Z., Babayev N.Ə., Alternativ enerji mənbələri, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, Energetika kafedrası, Gəncə, 2011, s.292
30. Mustafayev F. F., Keçid iqtisadiyyatında dövlət tənzimlənməsinin makroiqtisadi aspektləri, Bakı, Elm, 2008, s.345.
31. Rəhmani Ə.V., İstehsal resurslarından və aqrolizing xidmətindən istifadənin yaxşılaşdırılması, Az.ETKTİ və Tİ-nun Elmi Əsərləri, 1/2012, s.206-207
32. Səmədzadə Z., Çin qlobal dünya iqtisadiyyatında, Elm və Təhsil, Bakı, 2009, s. 285
33. Səməndərov S.S., 1917-1920-ci illərdə Azərbaycanda aqrar məsələ, Bakı, 2009, s. 67.
34. Tağıyev X., Azərbaycanda elektron bankçılıq xidmətləri: mövcud vəziyyət və inkişaf perspektivləri, Azərbaycan Vergi Jurnalı, 2013, 3, s.181.

Rus dilində:

35. Аксенов В. С., Ефремов Д. И. Трансформация денег в информационной экономике. URL: <http://> Вестник Российского государственного гуманитарного университета. 2009. № 3. С. 56-64.
36. Архангельский В.Н., Бударина А.В., Буланов В.С. и др. Государственное регулирование рыночной экономики. М., РАГС, 2010, с.125.
37. Виленски А., Парадокс поддержка малого бизнеса: первичные результаты кризиса, Вопросы экономики, 6, 2011 .
38. Глазев С., Глобальный экономический кризис на фоне чередования технологических методов, Вопросы экономики, 3, 2009.
39. Голиченко О., Формирование модернизации России и инновационные стратегии: проблемы и решения, Вопросы экономики, 8, 2010.
40. Гуриев С., Модернизация или инновация: что важнее для экономики России?, Forbes, 2010.
41. Деньги, кредит, банки: учебник / кол. авт.; под ред. О. И. Лаврушина. 6-е изд., стер. М., 2007. С. 35-37.
42. Достов В. Л. Электронные деньги: регулирование инновационного рынка // Национальная платежная система и роль Банка России в ее развитии: сб. докладов. М., 2011. Вып. 28. С. 155.
43. Коган А.М. Деньги, цена и теория трудовой стоимости (Новая парадигма теории трудовой стоимости). М.: Финансы и статистика, 1991. 224 с.
44. Кроливецкая В.Э. Трансформация взглядов на сущность и функции денег // Вестник ИНЖЭКОН. 2011. Вып. 6(49). С. 44—50.
45. Кроливецкая В.Э. Электронные деньги как результат эволюции денежных форм // Ученые записки Российской Академии предпринимательства. сб. науч. тр. / под ред. В.С. Балабанова. 2009. Вып. XIX. С. 61—68.
46. Кондратов В., Инфраструктура как фактор экономического роста, 2010, www.perspektivy.info/rus/ekob/

Íngilis dilindæ:

47. Adamopoulous T., Restuccia D., The Size Distribution of Farms and International Productivity Differences, Manuscript, University of Toronto, 2011.
48. Alston J., Chan-Kang C., Marra M., Pardey P., Wyatt T., Meta-analysis of rates of return to agricultural R&D, Ex Pede Herculem, Research Report No. 113, Washington, DC, IFPRI, 2000.
49. Anderson K., Valenzuela E., Estimates of global distortions to agricultural incentives, 1955 to 2007, Washington, DC, World Bank, 2008.
50. Arrow K. J., Higher Education as a Filter, *Journal of Public Economics*, 2 (3), p. 193.
51. Baffes J., Dennis A., Long-Term Drivers of Food Prices, Policy Research Working Paper 6455, World Bank, Washington DC, 2013.
52. Becker G. S., *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education*, 3rd Edition, 1994.
53. Becker G.S., *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education*, second edition, National Bureau of Economic Research, Inc., New York, 1975, p.9.
54. Beintema N. M., Stads G. J., *African Agricultural R&D in the New Millennium: Progress for Some, Challenges for Many*, IFPRI Food Policy Report, Washington, DC, International Food Policy Research Institute, 2011.
55. Bergek A., Jacobsson S., Hekkert M., Smith K., *Functionality of innovation systems as a rationale and guide in innovation policy*, *Innovation policy, theory and practice*, An international handbook, Cheltenham, Elgar Publishers, 2010.
56. Berman M., *All That Is Solid Melts into Air: The Experience of Modernity*, Penguin Books, Reissue edition, 1988, p.15
57. Branscomb L. M., Choi Y.H., *Korea at the turning point: Innovation-Based Strategies for Development*, Greenwood Publishing Group Inc., London, 1996.

Резюме

Как вы знаете, банки выполняют операции, которые исторически формируются в их деятельности, такие как: кредитование физических и юридических лиц, операции с наличными деньгами и расчеты, инвестиции и т. Д. На стадии модернизации и диверсификации экономики Азербайджанской Республики банки начали осуществлять посреднические операции, помимо упомянутых. По сути, посреднические операции - это операции, которые делают банк прибыльным как другие транзакции. Однако, в отличие от других

операций, операции посредничества включают не только две стороны, но и другие физические или юридические лица. Посреднические операции представляют особый интерес как для банков, так и для клиентов. Причина в следующем:

- Посреднические операции создаются и регулируются на заранее подготовленной основе, процедура подачи посреднических операций уже обрабатывается банком в момент их предоставления;

- Во многих случаях промежуточные транзакции, совершаемые банками, в отличие от традиционных транзакций, в большей степени соответствуют потребностям клиента;

- Приверженность банка этим сделкам с точки зрения разработки и совершенствования брокерских операций расширяет клиентскую базу;

- посреднические операции сочетают в себе многие типы традиционных транзакций, которые по существу одинаковы, что обеспечивает универсальность коммерческого банка, а также диверсификацию банковских рисков;

- Повышается общая эффективность банковской деятельности в связи со сложным характером посреднических операций, что приводит к увеличению объема доходов от бизнеса;

- Увеличение медиации во многих случаях требует создания новых услуг и деятельности в деятельности банков.

Summary

As you know, banks perform operations that are historically formed in their activities, such as: lending to physical and legal persons, cash and settlement transactions, investment and so on. At the stage of modernization and diversification of the economy of the Republic of Azerbaijan, banks have started to carry out mediation operations, besides those mentioned. As a matter of fact, mediation operations are the operations that make the bank profitable as other transactions.

However, in contrast to other transactions, mediation operations involve not only two parties, but also other natural or legal persons. Mediation operations are of particular interest to both banks and customers. The reason is:

- Mediation operations are set up and regulated on a pre-rendered basis, the procedure for submitting mediation transactions is already processed by the bank at the time they are offered;
- In many cases, intermediary transactions performed by banks, in contrast to traditional transactions, are more in line with the customer's needs;
- The bank's commitment to these transactions in terms of developing and improving brokerage operations expands its client base;
- mediation operations combine many types of traditional transactions that are essentially the same, which ensures the universality of the commercial bank, as well as diversification of banking risks;
- The overall effectiveness of banking activities in relation to the complex nature of mediation operations increases, resulting in an increase in the amount of revenue from the business;
- Increasing mediation in many cases necessitates the creation of new services and activities in the activities of banks.

R E F E R A T

Mövzunun aktualığı. Məlum olduğu kimi banklar öz fəaliyyətlərində tarixən formalaşmış özünəməxsus xüsusiyyətlərə və mühüm əhəmiyyətə malik əməliyyatları yerinə yetirirlər: fiziki və hüquqi şəxslərin kreditləşdirilməsi, kassa və hesablaşma əməliyyatları, investisiyaların həyata keçirilməsi və s. Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının modernləşdirilməsi və şaxələndirilməsi mərhələsində banklar qeyd olunanlardan əlavə vasitəçilik əməliyyatlarını da icra etməyə başlamışlar. Mahiyyət etibarilə vasitəçilik əməliyyatları da digər əməliyyatlar kimi banka mənfəət gətirən əməliyyatlardır. Lakin digər əməliyyatlardan fərqli olaraq vasitəçilik

əməliyyatlarında yalnız iki tərəf deyil, əlavə olaraq digər fiziki və ya hüquqi şəxslər iştirak edirlər. Vasitəçilik əməliyyatları öz mahiyyətinə görə həm bankların, həm də müştərilərin mühüm maraq dairəsindədir. Buna səbəb aşağıdakılardır:

- vasitəçilik əməliyyatları əvvəlcədən təklif olunmuş xidmətlər əsasında qurulur və tənzimlənir, vasitəçilik əməliyyatlarının təqdim olunma qaydası, artıq onların konkret olaraq təklif olunduğu məqamda bank tərəfindən işlənmiş olur;
- bir çox hallarda ənənəvi əməliyyatlardan fərqli olaraq banklar tərəfindən həyata keçirilən vasitəçilik əməliyyatları müştərinin tələbatına daha çox uyğun gəlir;
- vasitəçilik əməliyyatlarının inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar bankın bu əməliyyatlara meyilli olması onun müştəri dairəsini genişləndirir;
- vasitəçilik əməliyyatları öz mahiyyətinə görə ənənəvi əməliyyatların bir çox növlərini özündə birləşdirir ki, bu da həm kommərsiya bankının universallığını təmin edir, həm də bank risklərinin diversifikasiyasına imkan yaradır;
- vasitəçilik əməliyyatlarının kompleks xarakteri ilə bağlı bütövlükdə bank fəaliyyətinin səmərəliliyi yüksəlir, nəticədə fəaliyyətdən əldə olunan gəlirin məbləği artır;
- bir çox hallarda vasitəçilik əməliyyatlarının artırılması bankların fəaliyyətində yeni xidmət və fəaliyyət sahələrinin yaranmasını şərtləndirir.

Bir qayda olaraq kommərsiya banklarının vasitəçilik əməliyyatları sırasında daha çox lizinq, faktoring və forfeytinq, həmçinin trast əməliyyatları fərqləndirilir. Araşdırmalar aydın göstərir ki, postsovet illərində Azərbaycanda kommərsiya banklarının vasitəçilik əməliyyatları sahəsindəki fəaliyyətinin ən inkişaf etmiş istiqaməti məhz lizinq fəaliyyətidir. Biz də vasitəçilik əməliyyatlarının həm nəzəri ənənəsindən, həm də Azərbaycandakı praktiki reallıqlardan irəli gələrək tədqiqatımızda vasitəçilik əməliyyatları məhz bu istiqamətlərinə, onların da arasında konkret olaraq lizinq fəaliyyətinə üstünlük vermişik.

Problemin öyrənilməsi vəziyyəti. Azərbaycanın maliyyə-iqtisadçı alimlərinin, bank-maliyyə vasitəçiliyi sahəsinin tədqiqatçılarının bir çox nümayəndələrinin

problemə müxtəlif istiqamətlərdən səmərəli yanaşmaları və adekvatlığı problemlərinin nəzəri, metodoloji və praktiki cəhətləri Z.Ə. Səmədzadə, A.F .Abbasov, Ş.Ə.Abdullayev, B.X. Ataşov, D.A.Bağirov, M.M,Bağirov, I.V. Əhmədov, M.X. Həsənli, M.C. Hüseyinov, H.A. Xəlillov, S.M. Məmmədov, Z.M. Məmmədov, M.M. Sadıqov, S.V. Salahov, R.A.Bəşirov, X.Ə. Hüseyinov və Azərbaycanın bir sıra iqtisadçı alimləri, Appel Cerald, Appel Marvin, Arnold Qlen, S.N. Babiçev, E.F Jukov, Коноплева Е.Е., А.А. Labzenko, О.İ. Lavruşin, В.В. Maslennikov, H.A. Попов, V.K. Sençaqov, E.B. Серова, А.П. Тулупникова və başqa xarici ökə alimləri tərəfindən tədqiq edilmişdir. Onlar iqtisadiyyatın inkişafının şaxələndirilməsi və modernləşdirilməsində bank vasitəçiliyi sisteminin formalaşması, iqtisadi tələblərinə uyğun inkişafının müxtəlif cəhətlərini araşdırmışlar.

Tədqiqatın məqsədi – Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan Respublikasının mövcud iqtisadiyyatının şaxələndirilməsi və modernləşdirilməsində bank vasitəçiliyinin inkişaf etdirilməsinə dair təklif və tövsiyələr hazırlamaqdır.

Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı əsas vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir:

- iqtisadiyyatın inkişafının şaxələndirilməsi və modernləşdirilməsində bank vasitəçiliyi sisteminin təşəkkülünün nəzəri-metodoloji problemlərinin, iqtisadi inkişaf tələblərinə müvafiq milli bank sisteminin formalaşmasının konseptual aspektlərinin tədqiqi;
- bank fəaliyyətinin vasitəçilik əməliyyatlarının xüsusiyyətləri və səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi;
- Azərbaycanda bank sisteminin müasir vəziyyətinin təhlili və inkişaf meyillərinin müəyyənləşdirilməsi;
- Azərbaycan iqtisadiyyatın inkişafının şaxələndirilməsi və modernləşdirilməsinin mövcud vəziyyətini təhlil etmək;
- iqtisadiyyatın inkişafının şaxələndirilməsi və modernləşdirilməsində bank vasitəçiliyinin təsirinin qiymətləndirilməsi;
- bank vasitəçiliyi fəaliyyətinin tənzimlənməsi sisteminin səmərəliliyinin

yüksəldilməsi,

- vasitəli bank sisteminin və iqtisadi sahənin inkişafı imkanlarının aşkar edilməsi, perspektivlərinin müəyyən olunması.

- **Tədqiqatın obyektı** - Azərbaycan Respublikası ərazisindəki bankların vasitəçilik əməliyyatlarıdır.

- **Tədqiqatın predmeti** - bazar münasibətləri şəraitində bankların vasitəçilik fəaliyyəti, iqtisadi meyarları baxımından bank vasitəçilik əməliyyatlarının miqyası və səmərəliliyini şərtləndirən meyllər, qanunauyğunluqlar, səmərəliliyinin yüksəldilməsi imkanlarını müəyyən edən amillərdir.

- **Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları.** Nəzəri əsas kimi ölkəmizin və xarici ölkələrin iqtisadçı alimlərinin bank fəaliyyətinin dayanıqlığı, iqtisadi və ərzaq təhlükəsizliyi problemlərinə dair tədqiqatları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və qərarları, Milli Məclisin qəbul etdiyi qanunlar, Nazirlər Kabinetinin qərarları, qanunvericilik aktları, Mərkəzi Bankın qərarları və normativ sənədləri götürülmüşdür.

Tədqiqat prosesində sistemli təhlil, məqsədli proqram, normativ və bir sıra digər iqtisadi-statistik üsullardan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazasını - Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının, Dövlət Statistika Komitəsinin, Maliyyə və İqtisadi İnkişaf Nazirliklərinin, Azərbaycan Banklar Assosiasiyasının, müvafiq elmi-tədqiqat institutlarının məlumatları təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

-Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının modernləşdirilməsi və şaxələndirilməsi siyasətinin nəzəri və iqtisadi əsaslarının kompleks şəkildə tədqiq olunması;

Azərbaycan Respublikasının mövcud iqtisadiyyatının şaxələndirilməsi və modernləşdirilməsində bank vasitəçiliyinin inkişafının nəzəri-konseptual əsaslarının elmi metodik ədəbiyyatda qoyuluşunun müfəssəl şəkildə araşdırılması;

Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının şaxələndirilməsi və modernləşdirilməsinin bank sisteminin vasitəçilik əməliyyatlarının əsas xarakteristikaları və müasir vəziyyətinin statistik məlumatlara dayanaraq araşdırılması;

İqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və modernləşdirilməsində bank vasitəçiliyi mexanizmində dünya təcrübəsi və təkmilləşdirilməsi mexanizmlərinin təhlili;

Tədqiqatın təcrübi əhəmiyyəti. Dissertasiyada əsaslandırılan nəzəri-metodiki müddəalar və təcrübi tövsiyələr bank vasitəçiliyinin səmərəliliyi və vasitəçiliyin milli bank sisteminin tələblərinə uyğunluğunu qiymətləndirmək, müvafiq tənzimləmə və nəzarət mexanizmini təkmilləşdirmək istiqamətində prosesləri sürətləndirməyə imkan verir.

Tədqiqatın nəticələrinin tətbiqi - əsas nəzəri müddəalar və dissertasiyanın nəticələrinə dair 1 məqalə və 1 teziz cəp olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu və həcmi. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.